

FIGYELŐ

MENEDÉKHÁZ

Sárközi Márta-életrajzi emlékkönyv
Szerkesztette Széchenyi Ágnes
Magvető, 2004. 426 oldal, 2690 Ft

A Magyar Televízió jó néhány évvel ezelőtt portréfilmet készített Sárközi Mártáról, akit én ebben az írásban csak Mártaként fogok említeni, nem holmi nyegle bennfenteskedésből, hanem mert őt általában így szólították és emlegették azok, akik ismerték és szerették, ennek az emlékkönyvnek a tanúsága szerint is. A film, sajnos, már csak róla készült, nem vele, mert ő 1966 augusztusában meghalt; a következő év tavaszán töltötte volna be hatvanadik életévét. A Televízió filmeseinek tehát nem volt módjuk arra, hogy személyiségét az anynyira-amennyire életszerű mozgó-hangzó képekkel próbálják megragadni. Nekik és az emlékkönyvet szerkesztő, nagyon jó munkát végző Széchenyi Ágnesnek is csak a néma, merev fényképek maradtak, meg a rá emlékezők szövegeiből kikerekedő legenda, a legendák sajátos hitelességével, esetlegességével, kisebb-nagyobb pontatlanságaival, amiket indokolhat a visszaemlékezők memóriájának óhatatlan torzítása vagy a maguk ugyancsak óhatatlan szubjektivitása.

Egy öreg barátom, aki Mártát nem ismerte, de sokat hallott róla, tőlem is, a portréfilm vetítése után szememre hőnyta: „Sose mondtad, hogy ilyen szép volt.” Valóban nem mondtam, de nem mintha én nem vettem volna észre, vagy nem méltányoltam volna a szépségét. Egyszerűen természetesnek találtam, hogy ez a nagyon sok és sokféle pozitív jelzővel minősíthető, rendkívüli jelenség szép is volt, olyannyira, hogy ezt felesleges lett volna külön is megemlíteni. Ha mégis szavakba akarnám vagy kellene foglalnom, hogy milyen szép volt, ugyanolyan bajban volnék, mint azok a nagyon kevesek a kötet szerzői közül, akik felvetették maguknak ezt a kérdést. Például Szabó Zoltán, aki Mártát „az első helyek egyikén” tartotta számon szerettei közt, de „a szeretet lehetséges vál-

tozatainak nyilvánartott válfajaiba” nem tudta besorolni, szépségének leírásával sem boldogult. „Alacsony asszonyt látok, aki nem látszik kicsinynek. A termet súlyos, de könnyű mozgású. A felmerülő jelzők közül a »kövér«-et lesöpöröm, a »testes«-et megkérdőjelezem, a »jó húsban lévő«-t megtartom, s megállapítom, hogy nem tudtam magam kifejezni. Az idomok kerekedek. Se éles szög, se egyenes vonal. A renaissance súlyos gravitációja a barokk lendületesre kész előjeleivel. Mindez megsemmisül. Az alakot az arc semmisíti meg: pusztá megjelenésével mellékessé teszi. Mivel az arc annyira szép. Illetve: úgy szép. Olyan magától értetődően. S olyan különlegesen.” (86.)

Ha a lehetetlenre vállalkozva megpróbálom egyetlen jelzőbe sűríteni szépsége lényegét, a „szabálytalan”-t választom, s azzal igyekszem ennek az önmagában nem sokat mondó jelzőnek több súlyt, tartalmat adni, hogy Mártában és körülötte minden szabálytalan volt. Már maga a család is, amelybe beleszületett. Persze nem a Molnár család, ami tulajdonképpen nem is volt, hanem az a népes, elképesztően színes, sístergő Vészi család, amelyben „nem lehetett eligazodni” – írja a Vészi unoka Márta üdítően tiszteletlen visszaemlékezésében, amelyből szerencsére bőven idéz MŰSTOPPOLÓ ÉS MECÉNÁS című írásában a szerkesztő, Széchenyi Ágnes. – „Ott volt a szélső jobboldaltól szélső baloldallig mindenféle világnézet, időnként ugyanabban az emberben megtestesítve. A nagypapa például sajtófőnök volt a darabont-kormány idején, azután Bethlen alatt a kormány felhivatalos lapjának, a Lloydnak volt a főszerkesztője. A nők mindenért lelkesedtek, amiért lelkesedni lehetett, hol erre, hol arra. A nagymama hol azért süttette bodrosra a haját a Martinné nevű fodrásznővel, mert jótkönyv célú ebédre ment a legylilkolt zsidó mártírok árváinak javára, hol meg azért öltött fenéig kivágott estélyiruhát, mert garden partyra ment Horthy kormányzó úr öföméltségéhez. A család férfi tagjai hol emigráltak, hol immigráltak, hol az volt a baj, hogy zsidók, hol az, hogy keresztények, hol az, hogy kütertek, hol az, hogy visszatértek. A nagypapa mindenünnen kapott kitiimtetést, plectsnit, emlékérimet, oklevelet és babérkoszorút. A nagybácsik hol börtönt, hol amnesztiát kaptak. 1943-ra már tel-

jesen megzavarodtam magam is, bújtattam kommunistát a hátszobában, harmadikutast a cseléd-szobában, nyilast a véceben, zsidót a padlason, keresztényt a pincében. Ennek megfelelően boldogult férjemről is hol emlékbélyeget nyomtattak, mint baloldali mártírról, hol emlékcikket, mint jobboldali elhajlóról. Minden pár évben fel kellett kapni a hálóinget, papucsot és slafrokat, és a hátsó kapun kimenekülni, hol a kommunisták, hol a nyilasok elől. Nekem speciál 1944 tetszett a legjobban ebből a szempontból, mert a társaságnak minden tagja bujkált, ki ezért, ki azért, a németek elől, az oroszok elől, egymás elől, és főképpen azért, mert bujkálni érdekes és romantikus dolog volt. Különbösen is lehet mondani ránk akármit, de bujkálni mi tudunk a legjobban Európában.” (24.)

„A családi életrajzot az emlékezés és nem a szigorú időrend szervezi” – figyelmeztet Széchenyi Ágnes (26.), amit a fenti idézet is ékesen tanúsít. De valami mást, lényegesebbet is: azt, hogy Márta a megnyilvánulásaiban „pittoreszk” volt. Ez a jelző többször is felbukkan az emlékkönyvben; használja Széchenyi Ágnes, néhány visszaemlékező, köztük fia, Sárközi Máttyás („Matyi”), sőt maga Márta is. Hogy ki ragasztotta rá ezt a jelzőt, nem tudom. Talán ő maga? Én azt hiszem, Bibó megfogalmazásában lett közkeletű, hogy „Márta nem hazudik, csak pittoreszk”. Amikor 1947 novemberében a háború utáni Választ egyre inkább csak névleg szerkesztő, pontosabban: nevével fémjelző, éppen Párizsban tartózkodó Illyés Gyulának vitriolos „kis keresztmetszet”-ben mutatja be, hogy „mit is produkált a honi irodalom, mióta utoljára találkoztak”, a Fórum egy tanulmányának ismertetéséhez hozzáfűzi: „Ez persze az én közismerten pittoreszk modoromban készült kivonat, de azért lényegben precíz.” (256.) Mintha József Attila közmert versora lebegett volna mindig a szeme előtt: „Az igazat mondd, ne csak a valódit.” Vagy ahogy Halda Aliz mondja a vele készült interjúban Széchenyi Ágnesnek: „Márta történetei novellisztikusak voltak, soha nem voltam biztos benne, hogy amit mesélt, az úgy volt-e, vagy ő alakította át a történetet, de a lényegét illetően pontos volt.” (366.) Vagyis, amit Márta novellisztikusan, anekdotikusan „mesélt”, annak mindig volt valóságalapja, s a történet végül is „a lényegét illetően” igaz, hiteles is volt, aszerint változó mértékben, hogy többé vagy kevésbé érvényesült benne a „pittoreszk” jelleg. Ettől függetlenül, Márta is, mint a legtöbb nagy

történetmesélő, mindig csiszolta a történeteket; más-más alkalommal, esetleg más-más hallgatónak szövegszerűen másképp mondta el őket, de a lényegen nem változtatva. Ez is oka lehet, hogy néhány Márta-történet, csak kis eltérésekkel ugyan, de különböző változatokban bukkan fel ebben a kötetben is, ami-be belejátszhat még a visszaemlékezők memóriájának egymástól eltérő működése, olykor zavarai is. (Jó példa Márta Babitscsal vagy Király Bélával való megismerkedésének története.)

Ám hiba volna, ha a „pittoreszk” elemek bármilyen erős érvényesülése miatt megfeledkezniék a Bibó-féle „tétel” első feléről, arról, hogy Márta nem hazudott. Ami nem azt jelenti, hogy tévedhetetlen is volt, vagy hogy ne tudott volna olykor látványosan igazságtalan lenni. „Akiket Márta szeretett, azokkal különösen szigorú tudott lenni” – mondja a már idézett Halda Aliz (360.), aki ezt a saját bőrén is jócskán tapasztalhatta. „Egyszer elmeséltette velem, hogyan léptem be a kommunista pártba. Tizenhét éves voltam, népi kollégista, világmegváltási szándékokkal eltelve, ahogyan annyi mások. Nem volt nehéz hinni benne, hogy a világ megváltásra szorul – védekeztem. – Erre ingerülten azt mondta nekem, hogy aki ebben hinni tudott, az vagy ostoba, vagy gazember, márpedig ő engem nem tart ostobának, sőt! Levegő után kapkodtam, szólni se bírtam. Aztán igyekezett enyhíteni a nyers mondatot: persze, fiatal voltál, de akkor is, lehetett látni, mi lesz ebből az országra települő hatalomból. Neki könnyebb volt világosan látnia élettapasztalata, kora, családi háttere s még száz más okból.” (367.) Halda Aliz védekezhetett volna azzal is, hogy mindezek ellenére 1945-ben, a felszabadulás eufóriájában az első szabad választáson Márta is a kommunistákra szavazott, mint oly sokan mások, amit ő sohasem tagadott. „Később a Nácisz eszpresszóban összetalálkoztam Pilinszky Jánossal, s majdnem sírva panaszkodtam el neki, mit mondott nekem Márta. Mire ő végtelen szelíden és szeretettel azt felelte: ugyan már, ne vegye a szívére, tudja, hogy Márta néha igazságtalan.” (367–368.)

Márta emberi kapcsolatai sokszor ambivalensek voltak, amire talán a legjobb példa az, ahogy Németh Lászlóhoz viszonyult. Még Sárközi György életében, nyilván az ő révén ismerkedtek meg, s barátságuk a háború utáni években, a Válasz újraindításával vált még szorosabbá. Fia, Sárközi Máttyás (akinek, véleményem-

nyem szerint, nagyobb teret is adhatott volna a szerkesztő) írja az emlékkönyv számára készült visszaemlékezésében: „*Németh Lászlóval anyám jó barátságban volt... Az íróval való barátságot alaposan próbára tette Németh László moszkvai utazása. De amikor az egészségével támadtak bajok, anyám újra odaadó ápolójaként jelent meg a színen.*” (316.) Már Németh László 1957-es Kossuth-díja is bosszantotta Mártát, még inkább az említett moszkvai utazása, 1959 őszén, s leginkább az a pohárköszöntő, amit Moszkvában, hazaindulásuk előtt mondott. „*Sárközi Márta rettenetesen megharagudott rá – idézem ismét Halda Alizt –, összeszedte az összes neki dedikált Németh László-könyvet, levitte az antikváriumba és eladta. Nekem azt mondta, reméli, hogy ez el fog terjedni és főleg, hogy Németh László is meg fogja tudni.*” (361.) A barátság, a szeretet azonban erősebbnek bizonyult a hirtelen haragnál, sőt kettejük nagyon különböző természetének egymást kölcsönösen zavaró elemeinél is. Megható, egyben nagyon mulatságos dokumentuma ennek és Márta emberi nagyságának az az 1960 májusából való levél, amelyben nyilván Németh László szemrehányó megjegyzésére válaszol: „*Hogy elment a kedvem Magát meglátogatni? Lacikám, az én kedvemet rendkívül nehéz elvenni azoktól, akiket szeretek. Pedig valljuk be, hogy Maga harmincéves barátságunk során igazán mindent megtett ennek érdekében. Időnként sikerült is magamat valamiféle haragba belelovalni, de amikor beteg volt, pontosan tudtam, hogy éppen úgy szeretem, mint azelőtt, és talán túl sem éltem volna, ha történetesen elviszi az influenza. Sajnos, annyit megtanultam az idők folyamán, hogy természetünk nemcsak hogy nem egyeznek, de olyan homlokegyenest ellenkezőek, hogy nehéz közelből kibírni egymást. Éppen a kettőnk punctum salienséi olyan elviselhetetlenek egymás számára, hogy bárhogy igyekszünk, mégiscsak megugatjuk egymást, ha kicsit tovább beszélgetünk az udvarias társalgás határain túl. Ez azonban nem változtat azon, hogy én mégis barátomnak érzem és tudom Magát, és Maga is jól tudja, hogy ebben a szar világban és az egyre szarabbnak bizonyuló emberek között mégiscsak összetartozunk és számíthatunk egymásra.*” (250–252.)

Márta fel tudott fortyanni, s olykor csakhogy ugyan sikerült magát valamiféle haragba belelovalnia, mégis türelemmel elviselte, hogy túlérzékeny, betegesen sértődékeny, narcisztikus barátja a maga üldöztetési mániájával, éhen-

halási pánikjaival, valódi vagy vélt sérelmeivel traktálta, s néha még irigyelni sem átalotta, őt, akinek pedig bőven lett volna oka panaszkodásra. Szinte komikusnak hat, amit Németh László egy 1950 februárjában, tehát már a *Válasz* megszűnése és Márta teljes anyagi romlása után írt levelében olvashatunk: „*Ahogy Maga él, azt irigyelni lehet. Egy szép vállalkozásban elvesztette, amije volt: bizonyos fokig a babérain pihen. Munkásnő, tehát megvan a nyugodt helye az új világban.*” Ha ezt elfelejtjük, a folytatást már úgy olvashatjuk, mint ami méltó az író Németh Lászlóhoz. „*Kinn él a természetben, nincsenek haszontalan vágái, s ami tán mindennél több, vannak barátai, megvan a képessége a barátságra.*” (244.)

Németh László nem az egyetlen „nehéz ember” volt Márta baráti körében, de nehézségek okán ő nem szakított meg barátságokat. Csak azokat „írta le”, akiknek a tisztességében, erkölcsi tisztaságában csalódott, s ezeknek az elvesztése is, például Erdei Ferencé, nagyon fájt neki. Németh László iránti neheztelését le tudta vezetni az időnkénti „*megugatás*”-sal vagy a dedikált könyvek eladásának tüntető gesztusával. De tett ő más, fontosabb, pozitív értékű gesztust is Németh László felé. A koalíciós időkből szerveződött egy ugyan-csak koalíciós, legalábbis annak álcázott értelmiségi szalon, a Fórum Klub, amelynek háziasszonyául Mártát szemelték ki, aki nagyon jól be tudta volna tölteni ezt a szerepet, s vállalta is, mindaddig, amíg ki nem derült, hogy Németh László ott nemkívánatos személy, s Márta nem óhajtott Némethnek a klubból, még inkább a magyar irodalomból való kirekesztésében közreműködni, s ezért visszalépett a háziasszonyi tisztától. Gesztusnál sokkal több és fontosabb, hogy a háború után újraindított *Válasz*ban milyen nagy publikációs teret biztosított neki, néha már a folyóirat terjedelmi egyensúlyának a rovására. Ott jelentek meg „*az ISZONY-nak a részletei, két felvonás SZÉCHENYI című drámájából, két felvonás a HUSZ JÁNOS-ból, irodalmi és pedagógiai tanulmányai s végezetül az ÉGETŐ ESZTER első fejezetei*” – sorolja Széchenyi Ágnes. – „*Ezzel Sárközi Márta életet is mentett, visszaadta a Hódmezővásárhelyen száműzetésben élő Németh Lászlót az irodalomnak.*” (360.) A *Válasz* háború utáni korszakáról 1965-ben írott visszaemlékezésében Márta ezt mondja: „*Illyés szerkesztési elve volt, hogy a folyóiratban Németh*

Lászlónak kell a legtöbb helyet fenntartani, így születtek azok a szerkesztési monstrumok, melyekben 80 oldal Németh-regény után 70 oldal Németh-jegyzet terjengett.” (276.)

Az „életmentés” érdemét Márta nem vindikálta magának, de tény, hogy a *Válasz* „menedékház” lett Németh Lászlónak s rajta kívül még sokaknak. Nem csak a publikációs lehetőséghez nem vagy egyre kevésbé jutó „népiek”-nek. A lapengedély a Parasztpárt névere szólt ugyan, de Illyés mint főszerkesztő leszögezte, hogy „a munkatársak természetesen nem párttagságuk szerint méretnek” (252.), párttagságon nyilván a parasztpárti tagságot értve. „A szerkesztés munkája nagyon egyszerű volt: a begyűlt kéziratokat el kellett olvasni, és az értékeket közölni, a rosszakat papírkosárba dobni” – írja Márta, aki teljesen egyetértett Illyéssel abban, hogy a közölhetőség feltétele az érték, a minőség legyen, s ő ezt az elvet következetesen érvényesítette, ha kellett, még Illyéssel szemben is, aki „időnként ragaszkodott hozzá, hogy kegyeleti vagy pártszempontokból selejtet is közöljünk, pl. *Móricz Virág novelláit* vagy *Örvös Lajos verseit*. *Ha már nem tudtam másképpen védekezni életveszélyes fenyegetései ellen, kiszedtettem a műveket a nyomdában, és minden csüörtörökön meglengtettem őket az orra előtt, hogy lám, már itt is van a kiszedett korrekcióra, a jövő számba biztosan bele fognak férni. Azóta sem jelentek meg*.” (276.)

Neki hivatalosan a lap tördelése és kiadása lett volna a dolga; valójában ő „csinálta” a háború utáni *Választ*. Hogy milyen eredményre, azt sok mindenki tanúsítja. Például Illyés Gyula, aki egyre inkább arra szorítkozott, hogy a lapot dicsérje, Mártának gratuláljon, háláját fejezze ki, és alkalomadtán mint főszerkesztő, tekintélyével, nevének súlyával, diplomáciai készségével egy-egy kritikus pillanatban segítség. Párizsból írja 1947 októberében: „a *Válasz* – az októberi szám is – oly kitűnő, hogy bűn volna hazamennem... Nem is tudom, mit dicsérjek a legjobban a lapban. *Laci regényrészlete* [Németh László ISZONY-áról van szó] oly remek, hogy – komolyan mondom, itt negyed olyan jót sem írnak. A *fiatal költők* [a számban szereplő Gyarmathy Erzsébet, Szűcs László, Weöres Sándor, Samu János, Darázs Endre, Vas István és Lakatos István közül sokan valóban fiatalok voltak] úgy tudják a dolgukat, hogy tőlünk, öreg rozmároktól szájalom és tetszelgés volna, ha nem vonulnánk sürgősen nyugalomba... Minden munka alól felmentve érzem magam, s ezért is őszinte köszönetet

mondok magának”. (253.) Szabó Zoltán pedig Sárközi Márta-nekrológiájában irodalomtörténeti helyét is kijelöli: „A szerkesztésében megjelentő *Válasz-évfolyamok...* általános színvonalukkal minden korábbi folyóiratot felülmúltak, a Nyugatot is. De az új magyar irodalomtörténet ezernyi oldalának betűtengerében még arra se talált helyet, hogy a nevét említse. Olcsó és hamis volna ezt egyedül valamilyen politikai oknak tulajdonítani. A fejeletben annak is része lehet, hogy magyar tudósok vagy filozófusok, szellemi élettel foglalkozva, csak a könyveket látják, de azt, akinek az irodalom áramaiban egy-egy könyvnél jóval nagyobb szerepe volt, észre se veszik... Biztos érzékét a tehetséghez következő ember jószág töltötte s enyhítette, műveltségét a kultúrshobnobizmus teljes hiánya jellemezte. Az intellektuális megalkuvás teljes hiányát morális türelmetlenség és szókimondás egészítette ki. Budapesten vele a századközep legbátrabb, legrendületlenebb s talán legönzettelenebb magyar asszonyát temetik.” (389–390.)

Szabó Zoltánnak igaz van abban, hogy „egyedül valamilyen politikai ok”-nak nem lehet tulajdonítani ezt a fejeletét, s hadd tegyem hozzá: a folyóirat elleni kirohanásokat s végül a lap ellehetetlenülését és megszűnését; de a *Választ* újraindítása pillanatától körülöngte valami gyanú, aminek tagadhatatlanul volt politikai színezete is. Az egyre nagyobb hatalomhoz jutó szélsőbal politikusait, ideológusait nyilvánvalóan zavarta a „népiek” jelenléte a folyóiratban, mintha ők csupa politikailag kompromittált emberből toborozott, ideológiailag egységes, reakciós, ellenzéki frontot alkottak volna a demokrácia vagy a szocializmus elveivel szemben. Mulatságos, hogy ebben az egyre gyanúsabbá váló lapban rendszeresen publikált a „népi” írók prominens alakja, a Nemzeti Parasztpárt elnöke, Veres Péter, aki pedig többféle politikai, kormányzati funkció betöltésére is alkalmasnak találtatott: tagja volt az ideiglenes nemzetgyűlésnek, 1945–47-ben elnöke a Földbirtokrendező Tanácsnak, 1947–48-ban honvédelmi miniszter. Róla így ír Márta az ő „közismerten pütoreszk” modorában: „*Veres Péter bácsi a »Jegyzet« rovatot sajátította ki: ott fejtette ki véleményét mindarról, amihez nem értett, és különös hérvvel szentelte magát a nők elemzésének, akik szerinte két csoportra oszthatók, úgymint dámák és ringyaók.*” (276.)

Megjegyzendő, hogy milyen nagy számban írtak a lapba olyanok, akiket igazán nehéz lett volna a népi írók kategóriájába sorolni, mint

pl. Weöres Sándor, Jékely Zoltán, Vas István, Szentkuthy Miklós vagy az *Újhold* legfelső körébe tartozó Lakatos István („Lakatoskám”, ahogy Márta szólította és emlegette), akinek az emlékkönyvben közölt levelei a kötet gyöngyszemei, az őszinte szeretet finom iróniában oldott megnyilvánulásai, már-már játékos szerelmi vallomások, legfőképpen a Márta emberi, szellemi, erkölcsi nagyságának kijáró felületen hódolat jelei. És talán még inkább említhetem Pilinszkyt, aki szintén „újholdas”-ként indult, de a *Válasznál* kötött ki, amiben Széchenyi Ágnes szerint döntő szerepet játszott „személyes kapcsolata a nála másfél évtizeddel idősebb Sárközinével. Kortársai közt elveszettebb volt, a »szerkesztő néniben«, ahogy leveleit Sárközi Márta aláírta, kicsit anyát is kapott. A lényegesen szűkebb színpéjú Újhold szerkesztői nem nézték jó szemmel a barátságot és hogy Pilinszky a vetélytársnak tekintett folyóirathoz szegődött. A szemrehányások és sértések Pilinszkyt abban erősítették meg, hogy a – saját fordulatát idézzük – »jobbik részt« választotta”. (58.) Pilinszky is érezhette a dolog fontosságát; 1948 januárjában ezt írja Mártának Rómából: „...sose hittem volna, hogy valamikor mint ocsmány »urbánus« Magukhoz tartozom... Lengyel Balázs szememre vetette, mért nem tartok velek? Kereken megmondtam neki, hogy nem hiszek az irodalom kor szerinti tagolódásában, s különben is jobb oda tartoznom, ahol szeretnek, mint oda, ahol marnak, ha még talán ott is volna a helyem”. (198–200.)

Bizonyos körökben, ahol a „népi” író gyanús volt, gyanús volt az „urbánus”, a „polgári” is; nem csoda, hogy az *Újhold* sem élte túl a *Választ*. A két lap sorsában nem, de megítélésében volt különbség. A *Választ* övező gyanúból méltánytalan, sommás elmarasztalás lett. Márta írja egy keserű humorú anekdotikus történetkéjében: „Egyszer találkoztam Heltai Jenővel, aki szivarját szája sarkába tolva szemrehányóan rám szólt: »Hallom, fiam, hogy apád pénzén fasiszta folyóiratot szechkesztesz.« Sajnos, ezt apámnak is megírta, és ezzel meg is szűntek az élelmiszercsomagok, sőt idővel más anyagi támogatás is.” (275.)

Ha valaki ma, elfogulatlanul, olvas bele a lapba, ezt a szálnalmasan nevetséges, abszurd vádat talán meg sem érti, még ha sejti is, hogy a hatalom megszerzésére és kisajátítására készülődő kommunistáknak, köztük a Parasztpártba beépülteknek is, fejfájást okozhatott a

Válasz. Zavarhatta őket például a lap egyik meghatározó személyisége, a félelmet, megalakult nem ismerő Bibó kikezdetlen erkölcsi integritása. Őt úgy egyszerűen lefasisztázni vagy akár csak reakciónak titulálni bajos lett volna, mint ahogy írásainak hallatlanul magas színvonalát sem tagadhatta legádázabb ellenfele sem. Tiszteességben, a minőség megbecsülésében, a gondolkodás, a véleménynyilvánítás szabadságába vetett hitében ideális szellemi társa volt Mártának. Minthogy mindketten Budapesten éltek, és sűrűn érintkeztek, nem kellett levelezésre hagyatkozniuk; de harmonikus barátságuknak, kölcsönös szeretetüknek, megbecsülésüknek és Márta – másokkal kapcsolatban is gyakran megnyilvánuló – legendás segítőkészségének maradt szövetségese-rű dokumentuma is az ifjabb Bibó Istvánnal és feleségével készült interjúban, amely az azóta már szintén nem élő ifjabb Bibóné mondataival így zárul: „Szent Ágoston Vallomásaiban az van, hogy a rossz nem szubsztanciális dolog, csak a jónak van léte. Az életemben ez egyértelmű tapasztalat lett. Akik rosszak voltak hozzám, azokat elnyelte a múlt, és akiknek köszönhetek valamit, azok velem élnek, nap mint nap jelen vannak. Az én kapcsolatomban vele nagyon vékony volt, de érzem, hogy Márta néni évtizedek óta még mindig él a Bibó családban.” (387.)

Márta és Bibó lelki rokonságára Gyapay Gábor egy mondatát idézem abból az interjúból, amelyet Széchenyi Ágnes vele készített, és feleségével, Kovách Mártával, a „kis Mártá”-val, ahogy emlegették, így különböztette meg őt a „nagy Mártá”-tól, annak idején, amikor a *Válasz* szerkesztőségének titkárnőjeként dolgozott. „Oly kemény jellem volt Bibó, mint Márta” – mondja Gyapay. (347.) A Mártához holtáig töretlen hűséggel és barátsággal ragaszkodó házaspárral készült interjú itt is a feleség mondataival zárul: „Amikor Márta meghalt, én éppen Londonban voltam, Matyival volt randevűm, mert egy könyvet kellett elvignék Cs. Szabónak, és Matyi kalauzolt, illetve kísért el. Megérkezett, és azt mondta, a mama meghalt. Egy korszak zárult le abban a pillanatban.” (347.)

Gyapay Gábor a „Válasz-ifjak”-nak abba a csoportjába tartozott, akik az Eötvös Collegium tagjai, már végzett tagjai, netán fegyelmi úton kizárt tagjai voltak; például Lator László, akinek 1989-ből származó MÁRTA című emlékezése alighanem mind a mai napig a leg-

árnyaltabb, legszebb portré erről a különlegesen színes, sokféleképpen tehetséges, tisztességes, emberséges és legendásan áldozatkész asszonyról. Az Eötvös Collegiumból jött Fazekas László, Domokos Mátyás, Major Jenő, Kicsi Sándor, Kéri Henrik (akit Márta, a legenda szerint, egy kitelepítendő svábokkal szinte már induló vonatról szedett le, majd szerkesztőségi altisztként alkalmazott); onnan került Márta vonzási körébe Orosz László, Niederhauser Emil, Szász Imre, Bornyi Sándor, Sárosi Bálint és még sokan, akik nem is írtak mind a *Válasz*ba, de ettől függetlenül és a lap megszűnése után is tartották Mártával a kapcsolatot; látogatták a Nagymező utcában, majd a Szilágyi Erzsébet fasorban, ahol műstoppolt, s főként a Zugligeti úti kis házban, amely élete utolsó másfél évtizedében az otthona volt.

Márta kapcsolata az Eötvös Collegium fiataljaival még a *Válasz* hőskorában kezdődött, amikor a lapot a Nyúl utcai Molnár-villában szerkesztette. Lehet, hogy ezt a kapcsolatot Keresztury Dezső teremtette meg, aki maga is sokat publikált a *Válasz*ban, s aki akkor még az Eötvös Collegium igazgatója volt, s ebben a minőségében elszántan harcolt a Collegium létét fenyegető támadások ellen. Végül is sikertelenül, mert a Collegium megszűnt, nagyjából a *Válasszal* egy időben s nagyjából hasonló okokból. „*Szabadon szolgál a szellem*” – Keresztury ezt a jelmondatot találta ki a vezetése alatt álló intézménynek, ahol a szellemi függetlenség, a szabad gondolkodás és véleménynyilvánítás, a minőség tisztelete ugyanolyan becses, sőt szent volt, mint a *Válasz* berkeiben. Széchenyi Ágnes „*szinte bizonyos*”-ra veszi, hogy a *Szabad Nép* 1949. szeptember 25-i, már a *Válasz* megszűnése után megjelent „dörgedelmes”, névtelen cikkét, „*Lakatos Imre írta, a szél-sóbalos volt Eötvös-kollégista, a kollégium egyik szétverője*” (64.), aki a *Valóság* 1947. februári számában egyebek közt azért támadta az Eötvös Collegiumot, mert ott „*a kritikai szellem öngerincre tett szert*”. Aligha véletlen párhuzamokról, egybeesésekről van szó. Révai József 1949-ben megjelent *ÉLNI TUDTUNK A SZABADSÁGGAL* című könyvében büszkén jelenti ki: „*A kommunistáknak talán legnagyobb érdeme, hogy a négyesztendő harcban a belső és külső reakcióval a népiünkben rejlő alkotó erőket felszabadították.*” Széchenyi Ágnes kommentárja: „*Ezek szerint a Válasz közreműködői nem a magyar nép fia.*” (64.)

A történelem iróniája, hogy amikor Révai diadalittas sorai megjelentek, a menthetetlenül pusztulásra ítélt Eötvös Collegium legalábbis formálisan még élt, bár a végső agónia állapotában, viszont az elébe oly sokszor „bezzeg”-példaként állított Gyóffy Kollégiumot és a belőle sarjadt NÉKOSZ-t már 1948-ban felszabták egy párthatározattal.

Márta a *Válasz* megszűnését és a maga anyagi romlását akasztófahumorról vette tudomásul: „*A [Nyúl utcai] ház elűszott, a szerkesztőség megszűnt, a folyóirat viszont szerintem olyan, mint Lenin, élt és élni fog.*” (284.)

Ruttkay Kálmán

A GYILKOS HANGSÚLY

Németh Gábor: *Zsidó vagy?*

Kalligram, Pozsony, 2004. 182 oldal, 1990 Ft

Szerbek esetében a fenti kérdésváltozatait – horvát vagy?, szlovén vagy? *magyarica* vagy?, – egy feledhetetlen szemvillanás is kísérte, mint mikor a távolban, sötétben gyufaláng villan, szellemi csillanás, mely egyébként az állító változatban – szerb vagyok, vagy inkább többes számban: *mi* szerbek vagyunk – is jelen volt a szivárványhártán, és egy-két másodpercig várt, hogy kapj rajta, odanyújtsd neki a lelked. Köss szövetséget, hódolj be, vagy vállald a szembenállás nem kis kockázatát. Az ösztönöm megálljt parancsolt ilyenkor, mert a téboly pici gyújtólángját érzékelt: csak hűvösnek maradni, „*szárazra venni*” (Németh Gábor szavával) vagy óvatossággal elütni „a dolog” élet!

Egyébként kellemetlen volt; érdekes, de kellemetlen. Fura egy „dolog”... Érdekes volt látni, hogy az egyébként normális beszélgetőpartner egyszerűen elváltozik, voltaképpen megszépül, nemesebbé válik egy percre, férfi délcegebbé, nő büszkébbé. Mint mikor a gyerek arca felhevül. És megszólít az arc, csak nem azt mondja, mint Lévinas gondolta, hogy „ne ölj”, hanem éppen az ellenkezőjét, valami olyasmit, hogy „nos, öljünk”, vagy „ölni is képes lennék akár” (a „dologért”). A távolban zászlók lengtek a téren. Mikrofonok, beszé-

dek, indulók. „*Indul már a nép*”, mint egy mai magyar vallási ének is mondja.

Aztán, mivel nem jól reagálok, tovább szüröcsöljük a török kávé, beszélgetünk, nem következett be a fényes pillanat, nincs pozitív vagy negatív sorsközösség, csak egy közönséges tereferencia. De ha netalán belementél a témába, légy rá felkészülve, hogy többé-kevésbé leplezve vagy akár leplezetlenül, halálös elleneségek gyanúját távoztok a *kafanából*, avagy retentő hamisan csengő, vállveregető örök barátságot fogadtok, és a röpké kielégülés után mintha sohasem is láttátok volna egymást.

Az ilyen kis gyűjtős pillanatok valahogy csiklandósak is, ingerlők, és nemcsak „gyűlöletbeszédet”, hanem hasonlóan rossz szájízt hagyó tolerancia beszédet vagy a megalázástól szintén nem mentes pozitív diszkriminációs frázisokat is hajlamosak gerjeszteni. És nemcsak a nacionalizmus indíthat el ilyen folyamatokat, hanem számos más „...vagy?”-kérdés vagy kijelentés, mely az ember szexuális, vallási, származási, hovatartozási, politikai vagy szakmai identitását pedzi. A végén a nőből „kurva” lesz, a férfiből meg „hülye faszt”; a teljes nem-béli megsemmisítésig tud fejlődni a „dolog”. Erkölcsi szörnyeteget csinál belőled, egy ringyót, egy sehonnait, aki már rég nem ember. Ez még a posztmodern korban is szíven talál: hogy morális tekintetben nem is lennél ember? Rendesen ki tudunk készülni tőle.

Németh Gábor, aki művelt és finom író, és nem szokása az ordináré valóságokban tapicskolni s közben a száját húzogatni, mint némelyeknek, meg nem is bajvivő természetű, sokkal inkább tartózkodó, ezúttal nagyon megemberelte magát, és kihívta a előhívta a prózában a szemleli gyilkolás hektikus processzusait, melyekért nem kell Szerbiába menni. Mint Eric Berne, a pszichológus írta, hol áldozatok, hol üldözők, hol balekok vagyunk, vagy fölváltva hol ez, hol az, ebben a kultúrában így ütjük el az időt, ki-ki a maga vagy a másik „sorskönyvének” engedelmességre.

A regényben olvasható egyes motívumok és kész epizódok, élettörténet-darabkák a régebbi könyveiben is felmerülnek, de ez most mégis nagyon más! Itt most valahogy minden összejejt, mint egy nagy szerelemben. Összesűrűsödött a szétszórt anyag (miután előző prózáiban a szerző keresztbe-kasul bejárta a szétesettséget, az elveszettséget boldogtalan tájait), az

író megtalálta rajta a fogást, az elbeszélői hang pedig olyan sajátos és tévedhetetlen, mint a páratlan intenzitással megszólaltatott zeneművek esetében. Ez a hang is ismerős az író más munkáiból, de most tisztább, nekiszántabb – kegyelem alatt áll, itt most „igazi” irodalom születik, érzésem szerint, nem csak szöveg.

Érdekes, Németh Gábor éppen akkor találta meg az (egyik) írói identitását, amikor az emberi identitás elvesztéséről írt. És úgy találta meg az évtizedek aprómunkájával felhordott anyagban a fogást, hogy kitakarta a maga legsérülékenyebb pontjait, ugyanakkor a legsértőbb és legfenyegetőbb veszedelemmel szállt szembe. Azzal, amikor emberileg meg akarnak semmisíteni, nem okvetlenül szántszándékkal, hanem csak mert erre jár a világunk kereke. És úgy látszik, hogy ez így van rendjén; mi sem természetesebb, mint megalázni, megvetni, kicsinálni valakit stb.

A cím goromba és kockázatos. Ez a puska csak félrehordhat; ez egy ócska karabély! Nagyot tud durranni. Lehetetlen ma Magyarországon elképzelni jó ízlésű, okos és őszinte, nem sértegetős-sértődős, de nem is akadémi-kusan humánus, azaz képmutató beszédet erre a témára. Ugyan mit segít a „politikai korrektség”, mikor iszonyatosan frusztráltak vagyunk: régi sebek, újabb és újabb sérelmek, tályogok az elfekvéstől, egy beteg (nemzet)test. Akár egy elformolt házasság legvége: már nem lehet természetesen beszélni, nincs az a mondat, mely feloldozhat vagy valóban megindíthat, és minden vita hiábavaló. Németh Gábor a lehető legrosszabb magyar kérdést teszi fel a címben, és úgy felel rá, mint én a szerbeknek: mellébeszél. Hűvös marad egy kicsit vagy nem is kicsit, de nem bántónan ironikus, „a maga módján szarkasztikus”, csöndesen eltörpítő, elmélázó, melankolikus és fájós szívű.

Tulajdonképpen nem a válaszon gondolkodik, hanem a kérdést feszegeti minden oldalról, még a láthatatlan oldalairól is körüljárja, meg akarja érteni, érinteni és ily módon hatálytalanítani, ha lehet. Az attitűd, ha úgy tetszik, a harcmodor olyan szokatlan, hogy a kérdésfeltevő – és mindannyiunkban megbújik egy ilyen típusú kérdés, nem tehetünk róla –, a kérdésfeltevő, aki ő maga is (ez az interiorizáció jelensége meg a híres „azonosulás az agresszonnal”) és minden olvasó, nem tud kibontakozni. Nem megy a játszma úgy, ahogy szokott.

A másmylen attitűd véleményem szerint az irodalmi megközelítés. Tiszta irodalomra gondolok, amiről persze nehéz és kockázatos vallani. Egyszerűen szólva: esztétikai szemlélet, érzéki, szinesztéziás alapú megközelítés, ami nem nélkülözi a szinte fizikai, fiziológias tapintatot, az óvatos kitapintást, kiszagolást; mely a visszafogottság és a túlzás pontos játékaival, a körül- és betekintés körözéseivel elejét veszi a fölös szemantikai durranásoknak, a kellő pillanatban azonban bele mer bocsátkozni az akcióba, és megragadja az anyagot.

A tiszta irodalom, amikor a legjobb formáját hozza, felemelő, pezsgető és friss, és ezzel fekteti két vállra az oly rettenetes, áporodott kérdéseket, mint például a címbe. Olyan attitűd- és szemléletváltást hoz, ami a megoldhatatlan problémák megoldását is képes elősegíteni. Friss, ha elkerüli a bevált, de elhasznált irodalmi eljárásokat, melyek immár agytompítóan hatnak és untatnak. A bibliai allúziók például, amelyek megjelennek ebben a könyvben, nem arra szolgálnak, hogy szép és szent jelentéseket pumpáljanak a szövegbe, hanem váratlanul teremnek, mint egy síron valami különös dudva, amit kár lenne kigyomlálni, hát hadd bokrosodjon, ha túléli. Hogy vannak, elég ok a lét fölötti elcsodálkozásra, amittől egy pillanatra más színben tűnik föl minden. Bár nem jön össze belőlük a keresztény szemlélet, de a kereszténység „nagy elbeszélése” ily módon a föld alól is terem.

Vagy például a posztmodern eljárások (körmonfont kompozíció, írói önreflexió, idézés-technika, rontott nyelv, a lokális szleng ironikus alkalmazása s egyebek) ebben a műben olyan alázattal szolgálják a célt, vagyis egy trauma feldolgozását (mely trauma épp a célba vett lét), hogy elvesztik bűvésztükk-karakterüket, ami miatt a posztmodern irodalmat unalmasnak, üresnek és csalónak szoktuk érezni. Az „eltüntetett technikásság”, ami jellemzi ezt a könyvet, nehéz mesterségbeli tapasztalatszerzés gyümölcse, de nemcsak a „kiírt tollnak”, hanem, szerintem, annak a még nehezebben elérhető tisztaságnak köszönhető, ami a par excellence irodalom adománya és titkos kincse.

Szóval az ominózus kérdésre felelő mű azáltal felelt meg, hogy felelet gyanánt felszabadította az irodalom esszenciáját (már annak, aki hisz benne és szereti, persze), és kitérta a

létet, mely ezúttal is felettebb sebzett, mégpedig úgy, hogy annak összetett és minősíthetetlen, mert annyira *más, más, más* tartalmához képest a nevezett kérdés nevetségesnek, ostobának és rosszindulatúan veszélyesnek tűnik fel, gyiloknak, amire nem lehet és fölösleges is válaszolni.

Belehalni sem kellene persze, bár gyakran megtörténik.

Az ideologikus kérdést dekonstruálja az esztétikai válasz, mondhatni így is.

A kimerevített, dogmatikus identitásképletet felülírja a narratív identitás soktényezős szövevénye, ekként is lehet fogalmazni.

Magyarán ez a regény arról szól, hogy hogyan készül ki egy gyerekember. A nevelődési regény fordítottja. A szocializáció perverzója, mert befogad ugyan a társadalom, de előbb jól kimossa az agyad (lumbálási jelenet!) és kivéséz. Ezt akkor is megteszi, ha nem történik meg a szocializáció, úgyhogy nincs alternatíva, nincs tragédia sem, hanem csak egy (egyéb-ként a légérvilágból ismerős) kiherélő processzus. Amikor már végképp nincs senkinek adott helye, funkciója, szerepe, tehát a mozgékony késő modern, posztmodern társadalomban az identitással való manipuláció és piszkos játék alakítja ki a társadalmi struktúrát, nyom le, emel föl, attól függően, hogyan tudunk vagy nem tudunk gazdálkodni, és miként garázdálkodunk a születéssel adott előnyökkel vagy hendikeppel.

A mi időnkben az identitás nem olyasmi, mint az élet, ami ilyen-olyan, valahogy van, hanem egy „dolog”, amit vallani kell, kiírni, nyilvánítani kézzel-lábbal és papírokkal, vagy amit rád húznak, hogy helyezkedhess és helyezhessenek, és ha nincs ilyen megvallásod vagy elutasítod a plecsnit, akkor le vagy írva, akkor: bukta, akkor te nem tartod be a szabályokat, és gyanúsán settenkedsz a posztok és kasztok közt. Az identitáskérdés ma nem filozófia, hanem politika és metafizika, illetve az utóbbi kettő éktelen kombinációja.

Megszűnt a lehetősége annak, hogy a klaszszikus, felvilágosult vagy humanista emberképpel érveljen az, aki nehezen viseli a (neo-)primitív, redukált identitásképleteket. „*Mindent előlről kell kezdenem*” – szól Németh Gábor könyvének pontos kezdőmondata, mely után az újabb regényirodalom egyik legszebb nyitánya következik. Az eredethez való visszafordul-

lásban magától egymásba forognak a kora gyerekkori és a mítikus ősidő-reminiszcenciák, egyszerre spontánul és a legfinomabb „gondolatzenei” kidolgozottságban. A gyerek „tökéletesen ép őstőnei” és egész-szemlélete, egészben léte az a (lélektani, egzisztenciális és irodalmi) támaszpont, ahonnan elindulhat az eleve (a cím révén kimondottan) fenyegetett élettörténet-narratívva abba a csatába, ahol a személy (a „*vagyok, aki vagyok*”) létjogosultságának gyilkos kétségbevonása zajlik.

A regény kronotoposza annak a nemzedéknek a térideje, mely a szocializmusban nőtt fel, s fiatal felnőttként vágta át a rendszerváltás egy szép új világba, melyre nincs kondicionálva. Mi, akik gyerekként, kamaszként, fiatalként éltük át a szocializmust, másként látjuk, mint a szüleink és a nagyszüleink, akik valamilyen viszonyították, a gyerekeink pedig már elképzelni sem tudják, mi fán terem.

Effejtettük; a nemzedékemből sokan emlékek nélküliek. Valahogy snassz a gyermekkorunkról beszélni; sem háború, sem éhezés, sem ellenállás, sem gazdagság, sem értelmes eszmei kalandok, csak a szürke lepedék, mint Németh Gábor is beszélt erről egy interjújában. Többnyire nem tudjuk megmondani, a szüleink mik is voltak. Mindegy volt, kommunistának mondták-e magukat, vagy titokban szidták a rendszert, magyarnak vallották-e magukat, vagy nem beszéltek ilyesméről – nem voltak meggyőzőek. Valamit rejtegettek, valahogy simlísek voltak. Valamennyiünket szerepeltettek gyerekkorunkban, talán, hogy szokjuk, miközben maguk sem tudták megkülönböztetni a színjátékot a valóságtól, mi pedig a gyerek ép őstőnével azt érezhettük, hogy valami nem stimmel, otthon is meg az iskolában is önként-önkéntelenül lódtanak és hazudnak nekünk, és kötelességül tűzik ki, hogy mi is hazudjunk szépen. Valószínűleg mélyreható pszichés következményei vannak annak, amikor a gyerek hazugságon, tettetésen kapja a szüleit és a tanárait. Korán gyanakodni kezdtünk, sunyi módon, és mi szegyélltük magunkat, amikor rájöttünk, hogy kicsoda a Télapó.

Mitől van ez a kollektív amnézia? Mi az a nagy szürke paca az élettörténeteinken? Mi miért nem tudjuk átadni az élettapasztalatunkat a gyerekeinknek? Hiszen, és Németh Gábor fejezeteket szentel ennek, a „régfi fiúk”, nagyapáink, és a nagyanyáink is, nekünk még

meséltek az életükről, a régi világról, háborúkról és mozgalmakról, harcokról, tanúságot tettek a történelemről.

Hogyan szakadt meg az átkötés a generációk emlékezete között?

Miért nem tudunk sem az idősebb, szülői, sem a fiatalabb generációval szót érteni? Mint ha a mi életünk évtizedei szóra sem lennének érdekesek, minthát mi sem lenne igaz belőle.

Az sem lehetetlen, hogy beszélhetünk egy sajtóságos nemzedéki traumáról a szocializmus körülményei között, melynek irodalmi feldolgozása a ma középkorú írók részéről folyamatban van.

A gyerekkor-, diákkorregények, a nevelődési regények kontextusában Németh Gábor könyve a legradikálisabbak közé tartozik, és az ilyen jellegű kortárs művek közül is kiemelkedik. Nem heherészi el a dolgot. Egyenesen az izzó szégyenrétegen keresztül ás le a megaláztatás meg a bűntudat „*kocka-csendjébe*”. Onnan menekül a szabadulás közhelyes és naiv, sőt blőd fantáziáiba és vissza a reménytelenség letisztult síkjára, ahol viszont nem lehet sokáig húzni. A melankólia – ami Németh Gábor írásművészetének élvezhető íze – mentsvár e mentális tájon. Fura szépségekkel és sajtóságos tisztázó érzésekkel – esztétikával – kárpótol.

„*Ha évekig nézel valamit, talán megmarad.*

Nem felejtet el.

Nem felejtet el az égszínkék háromszöget.

Mintha Istennel szeméznél.”

De nem szépelgő, hanem magával szemben is ironikus és társadalomkritikájában is radikális e könyv. Egy élheteretlen államnak tűnik fel benne ez a hely, ahol lakunk, nem pedig hazának. A sarokba szorítás, a megalázás, a mindennapi kis gyilkos praxis jól begyakorolt nemzeti reflexnek látszik. Az „*itt élned-halnod kell*” hazafias érzésből „pusztíts, ha tudsz!” típusú túlélési paranccsá változott.

A mélyből felébredő „sötét erő” nem szociológiailag determinált, de társadalmi mechanizmusok teszik hatékonyá. Az író felmutatja ennek a „sötét erőnek” az antropológiai adottságát, majd azt is, hogy a közösségben ez hogyan, milyen egyenes és rejtékutakon válik szervezőerővé. Valószínűleg arról van szó, amikor egy társadalom titokban a destruktív és kegyetlen ösztönre alapoz, meghirdeti az egyenlőséget vagy a demokráciát, de amúgy az asztal alatt arra ösztökél, hogy lódd ki az ember-

társadat, tehát tulajdonképpen a lelked és szíved mélyén egyezz bele abba az elvbe, mely a hatalmat működteti.

A jó és a rossz közti hasítás a pszichoanalízis szerint csecsemőkori eredetű, s az egészséges lelki fejlődés az integráció útját járja. Amikor a társadalom nevet ad a jónak s a rossznak, és csoportosan identifikálja, ráadásul túlélési kényszerrel szenvedélyessé fokozza a viszonyulás szükségességét, valószínűleg neurotikus és pszichotikus embertömeget állít elő. Németh Gábor könyvéből egy lelki beteg társadalom képe rajzolódik ki, melyben illúzió az ép magánéleti szféra megléte, mivel ott bizonyos eltolásokkal, sűrítésekkel, reflexek formájában megjelennek ugyanazok a mechanizmusok, mint a nyilvános szférában. Voltaképpen a magánszféra, akár az álom, sokkal frappánsabb és gátlástalanabban „kidolgozza” azt, ami nyilvánosan zajlik. Hasonlóképpen képezi le a gyerek a játékaiban a felnőtté válást.

A békaölési epizód szerintem a kortárs prózairódom egyik csúcspontja. A mikrorealista részletekben dús úttörő tábori környezetbe ágyazva a kisfiúk e mindenkor kegyetlen játéka az abszurd, istentelen, tehát perverz rítus színezetét ölti, mintha a gyerekek lekottáztak volna a játék nyelvén valamit, amit a világból érzékelnek, és előadták volna, amit velük művelnek.

A „zsidó vagy?” a szocialista Magyarországon titkos játék lehetett, a felszínen zajló, legális identitáspolitikai „alantás”, illegális megfelelője, csakúgy, mint az én szülőföldemen, a Vajdaságban a „magyaricás”. Magam is emlékszem a szegényre, amiről Németh Gábor ír. Olyankor gyakran „madzsar”-nak ejtették, és a szánalmasság, kisserűség, vidékiesség melléköntényei kapcsolódtak hozzá. A felszínen „természetesen” jugoszlávok, kommunisták, *pionírok*, a szocializmus elkötelezettjei voltunk, ehhez nem fért szó. Nem fért hozzá kétség, a kétségek lekötöztek az alsóbb szintekre, és ott álló helyzetben, nemzeti viseletben tomboltak.

Emlékszem az égő fülű gyerekbüntudatra, a lesunyit fejre, az „én nem tudom, hova tartozom” szédítő tanácsalanságára és a kényszerű öndefiníciókra. Amikor figyelmeztettek rá, hogy ki vagy, szegény volt, alsóbbrendű „doglog” volt magyarnak lenni.

A szülők hallgattak.

Mi volt a „csúf titoknak” az a légkör, mely

belengte Kelet-Közép-Európát, és hol lezsidózást, hol lemadzsarozást, hol lefasisztázást vagy lekommunistázást eredményezett? És mi volt az az állandó, zavaros, mardosó büntudat, amittől talán máig sem szabadultunk meg? Meg az a tébolyult röhöghetnek, amit Németh nagyszerűen ábrázol, s ami az én gimnazistaéveimet is szakasztott így jellemezte?

„A zsidó pontos metafora a megaláztatokra és megszorítottokra és mindenkire, akit valamilyen általánosítás következményeképp kirekesztettek és megbélyegeztek” – mondja Németh Gábor egy interjúban. Pontos és jól érthető metafora Magyarországon; máshol, más körülmények között más, nem is okvetlenül származást jelentő szó illeszthető a „zsidó” helyébe; a jól eltalált hangsúly a fontos, mikor a szó: akár a kellő pillanatban előrántott fegyver vagy jól irányzott ökölcsapás. Ennek csupán az ellentette az, amikor ugyanaz a szó a szövetség jeleként pendül meg, és cimboraságot, baj- és sorstársiasságot kínál fel; nem veti szét, inkább megerősíti a rendszert.

A társadalmi és a mentális rendszert is. Az utóbbi legalább olyan csalo, mint az előbbi. Egyszerre buta és nagyon is rafinált, ami a közkeletű identitásdiskurzusok zöméről elmondható. Egészen elképesztő ennek a mentális előítélet-rendszernek a tartóssága, a levedlésére való képtelenség, valamint az agresszonnal való azonosulás törvényszerűsége. Valóban hetediziglen sújtó átoknak tűnik a „zsidózás” mint metafora és reflex. A gyilkolászás nem a csatatereteken, hanem az utcán, a munkahelyeken és a lakásokban zajlik szavakkal, automatizálódva – és folyik a béka vére.

Végül az ember talán hinni kezd a szerelemben, de erről a dűnamiszról – vannak rá jelek – majd talán a következő regény szól, az „Égő színek háromszög” története, remélhetőleg hasonló összefogottsággal és odaszánással, mint a sárga csillagé, melyben a barátságok és szerelmek szinte mind odavesztek.

Vajon abban a gödörben, amit a gyerek a holocaust-dokumentumfilmben látott? Vagy ahonnan a békát szedték ki az iskolatársai?

„Vízakna volt a fedél alatt. Ahogy fölemelték a kőlapot, látszott, a rejtett oldala tele van meztelen csigákkal. Lógtak róla a csigák, egy-egy az ügyetlenek közül levált, és visszazuhan a bűzbe.”

AZ „ŐSZINTE VÁGYÓDÁS” BETEGE

*Fehér Ferenc Művei 3. Hazatérni.
Művészetfilozófiai írások
Szerkesztette Kardos András
GOND-CURA Alapítvány–Palatinus, 2004.
328 oldal, 2200 Ft*

Nem kis kihívást jelentenek manapság Fehér Ferenc művészetfilozófiai vagy műkritikai munkái. Amennyiben jócskán próbára teszik értelmezői érzékenységünket, nyitottságunkat és figyelmünket. Egyszerre kell ugyanis tág keblűnek mutatkoznunk és résen lennünk. Vagyis hogy jó szimattal el kell választanunk mindazokat egymástól, amik előbb-utóbb úgyszólván elválnának: egyfelől azokat a gondolatokat, a marxista ideológia egyre fojtogatóbb köréből fokozatosan kilábaló praxisfilozófiai alakzatokat, amelyek ma már talán csupán történeti értékkel rendelkeznek; másfelől azokat a szempontokat, amelyek – marxizált Marx ide, öreg Lukács oda – a művészet hívószavának több évezredes félreértés-történetét övezik. S ha vesszük a fáradságot a figyelmes olvasáshoz, s ráadásul a befektetett erőfeszítés és az elnyert intellektuális öröm végegyenlege is kifizetődőnek tűnik – rendszerben is volnánk, célhoz is értünk, elkönyvelhetjük, mi az, ami maradandó Fehér életművéből, és mi az, ami nem. S teheti mindezt ráadásul ki-ki a saját normatív szempontjai, normatív olvasásmódja jegyében, méghozzá, úgy tűnik, nyugodt lelkiismerettel. Ami persze jókora vakságról tehet tanúbizonyságot: úgy szemelgetünk a felkínált cselesznye táblából, hogy nem tartjuk tiszteletben a vendéglátó gazda munkájának egészét, gondolkodásformáját és pályáivét. Mert ha már úgy döntöttünk, hogy leülünk Fehér asztalához, viselkedjünk vendéghez illő módon. Hiszen nem csupán a marxista, majd posztmarxista Fehér életművének üttöképességéről, aktualitásáról van szó, hanem a mi olvasói intelligenciánkról, kultúránkról is.

S ha az életműsorozat első két kötetét nézzük, akkor kétféle végegyenleg adódik, amely egyúttal kétféle olvasói közérzettel párosulhat: egy rosszkedvűvel és egy jobb kedvűvel. Rosszkedvű lesz ugyanis az olvasó, amikor Fehér Ferenc hatvanas években keletkezett műbírálata-

it olvassa, hiszen minden okosságuk és morális következetességük ellenére ezeknek az íróknak a többségében nem ízlésitéletről van szó, vagy ha igen, akkor annak igencsak szélsőséges változatáról: a közösségteremtő *sensus communis* mozgósításának igénye helyett az ideologikus ítélelhozatal normativitásáról, az (akár eleinte tágasnak is tűnő) értelmezői játéktér mesterséges szűkítéséről. Más a helyzet viszont a szintúgy hatvanas években született Dosztojevszkij-monográfiával, amely talán azért is tágasabb szemléletű, mivel benne a volt Lukács-tanítvány a mester fiatalon félbehagyott (illetve évtizedekkel később sajátosan, a marxista tükrözésesztétika jegyében beteljesített) szellemtudományos regényelméletét gondolja tovább. Ráadásul Fehér itt tényleg Dosztojevszkij regényeit elemzi – ragyogóan, mely értelmezői minőség volna a garanciája, hogy az ökonomikus olvasás során elviseljük (sőt olykor talán még meg is fontoljuk) az ideologikus szövegek szűkös normatíváját – természetesen a jóval tágabb narratíván belül, amely tehát (a fiatal Lukács fordulatával) a „*problematikus modern individuum*” legsajátabb műfajának legeslegdöntőbb kérdéseit veti fel. S ezen a ponton át is térhetünk az életműsorozat harmadik kötetének majd’ felét kitevő Sartre-tanulmányra, a lukácsi regényelméletet és a saját Dosztojevszkij-könyvet továbbbíró monográfiaszerű vállalkozásra, AZ ANTIPIHÜSZISZ ÉS BETEGEI-re, amely nemcsak hogy „*problematikusnak*”, de egyenesen abnormálisnak, „*betegnek*” tekinti másodlagos hősét, a regényíró Gustave Flaubert-t s rajta keresztül modern mindnyájunkat. A hosszú tanulmány elsődleges hőse tehát az öreg Sartre, aki Flaubert személysége és regényművészete kapcsán mérelegre teszi saját gondolkodói pályáját, annak legfőbb dilemmáját: mit kezdhet a természetes életvilágtól (mondhatni: a klasszikus értelemben vett *phüszisztól*) elidegenedett, következképpen egzisztenciális, sőt ontológiai magányra kárkoztatott XX. századi ember a XX. század egyre inkább korrumpálódó közösségi ideológiáival, elsősorban a marxizmussal?

Fehér ezúttal megpróbálja marxista alapon szóhoz juttatni azt, ami a marxizmusból eleddig – pozitív értelemben, tehát nem az eltökélt ideológiakritika jegyében – kimaradt, azaz megpróbálja minél tágábbra feszíteni és minél

mélyebben rétegezni a marxista világ- és individuumszemléletet, marxistaként felfedezni, újra átvilágítani az úgynevezett transzcendentális egót, a többfokozatú sartre-i gondolkodás filozófiai kiindulópontját. Lássuk tehát a direktívát, először általánosabban: „*Nem vész el tehát a fenomenológiai ontológia nagy fordulata, amely egyszerre fogadja el és transzcendálja a Descartes-tól Kantig húzó filozófiai világkorszak beállítottágát: kiindulópontja az egyes, de ez nem a monász atomisztikus léte többé, hanem világbanlét, Mitsein, amely egyszerre tételezi a másikat mint »mítikonstitutívát« és a világot, legalább mint horizontot.*” (9.) Majd lépünk kissé közelebb A CSA-LÁD BOLONDJA című Sartre-műhöz, amely A DIALEKTIKUS ÉSZ KRITIKÁJÁ-nak marxista fordulatán jóval túlról kérdez vissza a pályanyitó egzisztenciálfilozófiai alapvetésre, A LÉT ÉS A SEMMIRE: „*A Flaubert-könyv kétségtelenül visszatérés [...] a cogitáshoz mint kiindulópont, és ennyiben kifejezője egy belső kielégtelenségnek a korábbi fordulat teoretikus színvonalával szemben, amelynek legnagyobb produktuma A dialektikus ész kritikája volt.*” (24.) Az egzisztencialista gondolkodóként-szépíróként induló, majd egyre „balosabbá” váló s végül saját „balosságát” kritikusan értelmező Sartre saját életpályáján belüli „*kielégtelensége*”, elégedetlensége szerencsésen párosul a marxista Fehér elégedetlenségével, mely kettős elégedetlenség akár egyetlen kérdés formájában is összefoglalható: hogyan lehet praxisfilozófiát művelni transzcendentálfenomenológiai alapon? Nem szakzsargonral kérdezve: miként tarthatjuk tiszteltben a mindenkor egyes sajtószereplőit, szabálytalanságait akkor, amikor éppen egy közös rendszabálykönyvét fogalmazzuk? Nevesítve a bélikéző ellentéteket: mi köze lehet a husserli transzcendentális szubjektum „*életvilágának*” a lukácsi „*osztálytudathoz*”; Husserl kései főművének, AZ EURÓPAI TUDOMÁNYOK VÁLSÁGÁ-nak Lukács TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT-ához; a filozófiai természetű gondo(lato)knak a társadalmi-politikai kollektívizmus utópiájához s főként gyakorlatához? Mondhatjuk persze rezigáns, hogy nem sok, ámde a kérdés a Fehér-féle feszültségtérben, e végletekig feszített játéktéren mégiscsak él, mert feltehető, sőt felteendő. Az érvényes válasz viszont – érzésem szerint – végképp szétfeszítené az aktivista-kollektivista praxisfilozófia mellett érvelő diskurzust. Nézzünk hát újra egy sóvár kér-

dést: transzcendálható-e a problematikus, sőt beteg individuuum élményvalósága valamely osztálytudatszerűen strukturálódó történeti életvilágyszerűségben? S nézzük rögtön az egyedül érvényes választ: nem. Ami persze bővíthető válasz.

A HEIDELBERGI ESZTÉTIKA fiatal Lukácsa például, noha az „*esztétika normatív élményéről*” beszél, azt olyan „*érvényességi formának*” tekintti, amely „*pontosan úgy eltávolodott az »élettől«, mint*” bármely más művi diskurzus. Tehát határozottan elutasít mindenféle transzcendens természetű választ a fentebb megfogalmazott kérdésre. Ami marad, az a mű, s ez sem kevés, sőt... Hiszen, immár a Sartre-tanulmány szerzőjének – meglehet, egészen az életfilozófus Diltheyig visszautaló – szavaival: „*Az objektiváció, a mű jelentésteli, értékfordozó, gazdagabb, mint az egyedi élet.*” (61.) A kollektivista praxisfilozófia kudarca egyúttal az objektiváció, most elsősorban: a művészi objektiváció lehetősége. A betegségében kivételes, mert művész individuuum helyzeti energiája, objektivációs potenciája persze többféleképpen is értékelhető: lehet mondjuk puhábban, de lehet keményebben is. Lássuk először a puhább változatot – a fiatal (esszéista-művészetfilozófus) Lukács nyomán: a problematikus individuuum, ha rendelkezik objektivációs erővel, akkor képes saját egzisztenciális kudarcát (mint annak idején Kierkegaard) „*esztétikailag megváltani*”, transzcendálni. S nézzük a keményebb ajánlatot – szintúgy a fiatal (kritikai esztétikát körvonalazó) Lukács nyomán: „*az esztétikum tiszta érvényességtana*” nem tűri a transzcendáló módszertani előfeltevéseket, legyen szó akár metafizikáról, akár pszichológiáról. Fehérnél viszont – háttérben az öreg Lukács feldolgozandó testamentumával, például AZ ESZTÉTIKUM SAJÁTÓSSÁGÁ-val – nem „*esztétikai megváltásról*” vagy esztétikai autonómiáról van szó, hanem az e világi megváltás egyre haloványabb vágyáról: a kollektivizálandó transzcendentális ego munkahipotézisének egyre látványosabb kudarcáról. Mely kudarc nyelvi aspektusait, a marxista praxisfilozófia kudarcának objektivációs formáit Sartre nyomán szépen – a Dosztojevskij-monográfia szolid poétikai elemzéséhez méltó alaposággal – göngyölti fel szerzőnk. Hosszú tanulmánya negyedik fejezetének hőse ugyanis a kommunikatív praxisfilozófus Sartre-t provokáló szépíró Flaubert, aki

gyermekkora óta alapvető nyelvi-kommunikációs nehézségekkel küzd, ámde ezeket a nehézségeket képes esztétikailag objektíválni („megváltani”); akinek számára a nyelv „energeia, és nem ergon”; és akinek „a verbális anyagság, a stúrúság (...a hangzás) számít a szavakban, csupa olyan anyagszerű tulajdonság, amely művésziileg megmunkálhatóvá és megmunkálандóvá teszi”. (120.)

Ugyanakkor a művészet nyelvének mégiscsak közösségi feladata van, s ez a feladat számon kérhető: „...»hajlandó-e« a mű valamiképpen részt venni a kommunikációban, illetve egyenesen annak mintájává válni...” (140.) A nyelv anyaga, mint energiea, előbb-utóbb, valamely kommunikációs közösség ergonjaként, meg kell, hogy feleljen a nyelv (mondhatni habermasi) közösségi ideájának. S ezen a ponton nyilvánvaló lesz a szemléleti rokonság, egyfajta hatásegység Lukács korai regényelmélete, a Dosztojevszkij-monográfia és a Sartre-tanulmány között, amennyiben mindhárom munka hegeliánusan működtetett, transzcendens természetű sóvárgásba, sőt legvégül patetikus megváltáshite torkollik. Jelen esetben eként: „De Sartre (és konstruált hőse, nem a valószínű Flaubert) túllép ezen a pusztán [akommunikatív nyelvi] negatívításon, döntése egy nem mimetikus művészet mellett egyben egy új kozmogónia beharangozása is.” Mert noha „nemet kell mondaní minden olyan kísérletre, amely rég elmúlt korok művészi kommunikációs közösségehez akar visszatérni”, ugyanakkor kipusztíthatatlan bennünk, illetve Fehérben az „összinte vágyódás az iránt, amit egy klasszicista mű végkicsengése tartalmazott: egy kor után, amely a műnek »új« létalapot és tisztes beilleszkedést kínál, mely újból, és talán az eddiginél érthetőbben és világosabban, újra a kommunikálódás kora lesz”. (144–145.) Vagy nézzük e „vágyódás” kései visszhangját 1987-ből, immár a „posztmodernitás Janus-arcának” kevésbé ismert oldaláról, azon belül a kritikai „élvezet szolipszizmusának [...] abszolút relativizmusán” túli „kommunikálódó” állásfoglalás esélyeiről: „S miért ne lehetne a másik [Janus-arc] az egyedi és az általános közötti görög típusú ingadozás: a kritikus vagy az esztétikai diskurzus bármely más résztvevője úgy tiszteleg a mű esetlegessége előtt, hogy közben az élet általános hatalmairól elmélkedik.” (A POSZTMODERNITÁS STÁTUSA, 259.) Már csak azért is, mivel az alkotói oldalon is felénk fordul a

posztmodernitás Janus-arcának derűsebb oldala: „Az írók, akik egyre jobban irtóznak a végük nincstörténetek unalmától, melyek valójában nem történetek, hiszen hiányzik belőlük a téma, a cselekmény, a kezdet és a vég, valódi elbeszéléseket keresnek.” (HAZATÉRNİ, 266.) S hogy ne tűnjön e vágy pusztán elégedetlenkedő, normatív és számonkérő s így üres szólamnak, Fehér meg is nevez néhány „valódi” – ugyanakkor ízig-vérig posztmodern – „témát”: a holokauszot, a Gulagot, a posztkolonializmust és a nők emancipációját.

Hát igen – láthatjuk az utóbbi szövegrészekből –: az 1973-as tanulmány „összinte vágyódásának” hangja lesz az a sorvezető, amely a későbbiek során is – bármekkorák legyenek az illúzióvesztések – majdhogynem töretlenül kitart, távoli és rezignált visszhangjaként az 1914–15-ös lukácsi regényelmélet még jócskán bizonytalan kimenetelű „vágyódásának”, miszerint a regényformát transzcendálni lát-szó Dosztojevszkij műveivel vajon „valóban kilépőben vagyunk-e a teljes bűnösség állapotából”, a problematikus individuáumot kitenyészto dezillúziós romantika korából. És míg a fiatal Lukácsnál a flaubert-i ÉRZELMEK ISKOLÁJÁ-val szembeállított dosztojevszkiji regényforma volna a remény letéteményese, addig Fehér szintű reményelvű munkájának hőse: a dezillúziós romantika kulcsfigurája Flaubert marad, igaz ugyan, hogy a „posztromantikuss fordulat” praxisfilozófiai összefüggésbe mártva. A nyilvánvaló különbségek ellenére úgy gondolom, hogy az 1914-től egészen 1994-ig húzódo, lényegében töretlen hit: az öreg Lukácstól a fiatal Lukács felé forduló Fehér élethossziglani hitvallása mindenképpen tiszteletre méltó. És még talán úgy is, ha e tiszteletbe jókora cseppnyi szomorúság is vegyül, amennyiben figyelembe vesszük az „összinte vágyódás” mögött ténylegesen zajló, profán-politikai (olykor kultúrpolitikai, sőt filozófiai és esztétikai) vágybeteljesítő történetet, az e világi megváltás hosszú távú kommunista kísérletének vérzavaros kudarcát. A Sartre-tanulmány szerzője iránti szomorú tiszteletnyilvánítás egyik legautentikusabb példája a nemzedéktárs és barát Vajda Mihály 1994-es MIT LEHET REMÉLNI? című kegyeleti esszéje: „Fehér [...] tudat alatt tudatában volt annak, hogy intellektuálisan feladta már a világ átalakítását illető »terveit«, melyekről

érzelmileg, úgy sejtem, élete végéig nem tudott lemondani? Nem tudott lemondani ugyanis arról, hogy megteremthetőnek kell lenni egy olyan világ-állapotnak, melynek individuuma nemhogy nem »beteg«, még csak nem is »problematikus«. A Dosztojevszkij-könyvben azonban még semmi kétsége sem volt afelől, hogy az emberiség előbb-utóbb ráélt a panceára. Itt már csupán erőlteti ezt a gondolatot.” Vagyis minél beljebb haladunk a kollektivizálhatatlan transzcendentális ego (le)nevelődési regényében, minél mélyebbre tekintünk a megválthatatlan individuum kommunikációs nehézségeinek örvényébe, annál kevésbé tűnik (praktikus értelemben) meggyőzőnek az a bizonyos „összinte vágyódás”. Hacsak nem talál a vágy magának más tárgyat. Ha a mértékkel rezignálódo praxisfilozófus már nem közönségi csodára vár, hanem példát ad a közös kérdések figyelmes körüljárására.

A kötet egyik ilyen fel-felbukkanó kérdése a filozófiai esztétika lehetőségeinek immár nem direkten, sőt nem is feltétlenül praxisfilozófiai körülbeszélhetősége. Így például a Heller Ágnessal közösen jegyzett 1976-os korai tanulmányban, AZ ESZTÉTIKA NÉLKÜLÖZHETETLENSÉGE ÉS MEGREFORMÁLHATATLANSÁGÁ-ban, amely még a „polgári jelen problematikuságának felismerését” és a „művészet nembeli értékeit megőrző-védő feladatát” (150.) tekinti a filozófiai esztétika egyfajta a priori adottságának, illetve feltételeinek. (Persze lehet, hogy mindez pusztán szótárhasználati sajátosság, ámde ne becsljük alá a választott szótár szerepét, a szótárválasztás morális felelősségét.) A fogalmi-szemléleti (marxista-postmarxista) determináción belül természetesen azért mégiscsak valamely ízlésközösség lehetőségfeltételéről van szó. S ez a szűkebb úgy radikalizálódik, ráadásul önkritikai értelemben is, az 1991-es tanulmányban, A FILOZÓFIAI ESZTÉTIKA ALKONYÁ-ban, ahol szerzőnk Radnóti Sándor és Rüdiger Bubner ajánlatait, azaz a heteronóm természetű műalkotás, illetve az autonóm igényű esztétikai tapasztalat sajátosságait veszi fontolóra. A kérdésessé vált filozófiai esztétika paradigmája Fehér számára természetesen az öreg Lukács munkája, ahogyan azt egy másik, szintűgy a tanítvány Radnóti művészetelméleti könyvét elemző szövegének címe is mutatja: A LUKÁCSI ESZTÉTIKA DEKONSTRUKCIÓJA. A heteronóm (mondjuk marxista) filozófiai esztétika és az

autonóm (elsősorban kanti típusú) kritikai esztétika konfliktusának korai – még az öreg Lukácsal fémjelvezhető egyszerűsítésen inneni – példája a kantiánus indíttatású HEIDELBERGI ESZTÉTIKA. Lukács 1910-es években keletkezett művében csakis a többszörös elvonatkoztatás (illetve a husserli „zárójelbe tétel” további radikalizálása, mondhatni a „zárójelbe tétel” zárójelbe tétele) révén előáll „műalkotásnak nevezett értelemképződmény” garantálhatja a transzcendenciában nem feloldódó s így érvényes esztétikát – mind lényegi értelemben, mint a szépség lehető legintenzívebb jelenléte; mind pedig praktikusán, mint a nem-műalkotások esztétikai szemléletének szempontadó rezeratívuma. Nem véletlenül hivatkozik az 1976-os szöveg szerzőpárosa (a HEIDELBERGI ESZTÉTIKA szerzője által kritizált, vagyis fontosnak tartott) Konrad Fiedlerre, aki szerint „nincs művészet, csak művészetek vannak, a művészet fogalma erőszakos absztrakció”, és akinek a kanti kritika sem elég akkor, ha az még mindig, ha nem is doktrinális értelemben, de filozófia; vagy a mindegyre felbukkanó markáns szólamra, miszerint „a filozófiai esztétikát műkritikával kell helyettesíteni”. (157.) De még a „deduktív művészetmegítélés” ellenlábasa, Adorno esetében is nyilvánvaló az ideologikus, mert ideológiakritikai, tehát bizonyosan filozófiai esztétikai érdekeltég: „...nála is világosan láthatók, hogy előszere-tetei (az Új Zene konzekvensen végigvitt racionalizmusa iránt) és ellenszenvi (például Bartók népiessége iránt) milyen mélyen gyökereztek filozófiai értékpremisszában...” (158.) Nincs hát kiút a felvilágosult „racionalizmus mítoszából”, még a negatív dialektika révén sem. Nincs módunk tisztán, úgymond érdekel nélkül, vagy ha tetszik, pusztán történeti előfeltételezettségünk méltányos és elemző figyelembevételével odafordulnunk a műalkotásokhoz (mostanság a fenomenológiai redukció hermeneutikai önreflexiójának nevezik az ilyet). De lehet, hogy ez legalább Hegel óta így van, ahogyan azt egy másik Fehér-tanulmány címe is mutatja: AZ IDEOLÓGIA MINT DEMIURGOSZ A MODERN MŰVÉSZETBEN. Nézzük tehát az önmagában érvényes művészeti forma halálának hegeli bejelentését marxizáló tézist: „...amíg a magáértvaló emberiség nem transzparens közeg, nem születik belőle transzparens, mindenki számára azonnal átlátható forma; amíg a magáértvaló emberiség nem konkrét-

plastikus anyag, a ráirányuló teoréma nem képes magát érzéki módon megszervezni, nem jön létre tiszta esztétikai élmény, megismétlődik – újra meg újra – tartalom és forma szakadása”. (177.)

Kétségbeejtő tehát a helyzet, s így nem csoda, hogy „problematikussá”, olykor „beteggé” válnak közben mi magunk is. Ugyanakkor relatív igazságértékű, de éppen ezért érvényes megoldások mégiscsak lehetségesek, például a szociológikus filozófó Max Weberé, akinek nyomán a Fehér–Heller szerzőpáros „egy létező társadalmi réteg, csoport létező ízlésközösségéről” beszél, amely „egy a számos közül”, de éppen ez volna „általánosságának, sensus communis jellegének határa, egyben azonban létezésének – mint egy ízlésközösség kifejezésének – elégséges alapja”. (159.) (De fogalmazhatnánk úgy is, Popper Leó és a fiatal Lukács nyomán, hogy a műalkotás közösségi-történeti létmódja a folytonos félreértés. Amit persze értsünk helyesen, azaz ne értsük félre „valamihez képest félreértés”-ként vagy „rosszul értés”-ként!) S ettől lényegesen különbözőt később sem akar mondani Fehér, legfeljebb a közösségileg, interszubjektív-kommunikatív módon érvényesülő ízléscsőlet kapcsán radikalizálja, azazhogy analitikusan hangsúlyozza a mindenkori műalkotás vagy az autonóm esztétikai tapasztalat kitértettségét, legkoncentráltabban talán „a filozófiai esztétika alkonyáról” szóló szövegében.

A XX. századi filozófiai esztétika alkonyba hajló kibontakozásának meggyőző példája kötetünkben a modern művészet, elsősorban a zene racionalizálásának önbeteljesítő sikertörténete: „A zene tudniillik azért polgári (bürgerlich), ha teljesen racionalizált, mert – s ebben egyetlen Adorno és Weber – a folyamatos és önbeteljesítő racionalizáció a legbelső lényege annak a korszaknak, amelyet modernnek vagy burzsoának nevezünk.” (WEBER ÉS A ZENE RACIONALIZÁLÁSA, 237.) (De beszélhetünk akár Ionesco dráma művészetének kapcsán is a racionalizálás antinómiáktól terhes történetének végpontjáról, ahol „a racionalitás már nem viszonylagos, hanem úgy, ahogy van, neveltség tárgya. Ennek eredménye, az abszurd dráma már nem vígjáték a műfaj hagyományos értelmében”. – KOMIKUM ÉS RACIONALITÁS, 191.) A zenei racionalizáció persze nem csupán technikai kérdés, hanem a modern szubjektum önértelmezésének-önfelszámolásának dialektikus közege is, s ezt is az újra mindig fogékony Adornótól tudjuk: „A tonalitást Beethoven a

szubjektív szabadságból alkotta újra. A dodekafónia új rendje gyakorlatilag megszünteti a szubjektumot.” (ADORNO ÉS A RACIONALIZÁLT ZENE VISZONTAGSÁGAI, 200.) S mivel még mindig a hegeli „művészet halála” paradigmában mozgunk, itt is, az üvegyöngyjátékká racionalizált modern zene kapcsán is a filozófiai esztétika zsákutcájába futunk: „Az egyetlen gyógyír tehát a filozófiai nevelő, az új zenefilozófus, aki megfejtja a zene titkosírását, és átadja az üzenetet a befogadónak, aki vagy nem hajlandó, vagy képtelen azt egyedül megérteni.” (202.) Sőt durvábban fogalmazva: „Egyetlen út áll nyitva: a zenei kompozíciók technikai elemzések útján kimutatható struktúráit összehasonlítani a korszak reprezentatív filozófiáinak struktúráival.” (206.) A filozófiai esztétika zsákutcájából ugyanakkor mégiscsak egy olyan rejtékajtó nyílik, amely a problematikussá, azon belül zenehallgató, modern individuum „összinte vágyódásának” jegyében egyenesen a DOKTOR FAUSTUS-ban visszavont IX. SZIMFÓNIA-ra nyílik, mely zenemű a Fehértől megszokott, szimpatikusan patetikus („... azokkal együtt, akiket átölelünk, és akik átölelnek bennünket...” tanulmányzárlat analitikus meghosszabbításában az önfelszámoló racionalizálás érvényes maradványáról, a gátolt kommunikáció minimumának tényleges esélyéről árulkodik: „A zene ebben az értelemben csakugyan kommunikáció: a matematikával együtt az egyetlen legyetemes nyelv. Ez talán a zene racionalitásának legnagyobb igazolása. S ez az oka annak, hogy a IX. szimfónia visszavonására tett kísérlet (például Adrian Leverkühn esetében) miért jelenti mindig a nyugati zene programjának megsemmisítését.” (245.)

A filozófiai esztétika által adoptált s így racionalizált művészet részleges kudarca végső soron azt a kommunikálható tudást kínálja, amely egyúttal a kommunikáció megannyi nehézségét rejt magában: az „esetlegessége tudatában lévő emberi állapot” (247.) nem is annyira modern, mint inkább – Fehér 1987-es tanulmányának hívszavával – posztmodern tapasztalatát. Ami éppenséggel lehetne a minél tágabb körű kommunikációs közösség: az egymást megértő, tisztelő és elfogadó s így talán szerető embertársakból („testvérekből”) álló schilleri–beethoveni közösség hiánya és a közösség utáni „összinte vágyódás” modern kori betegségének ha nem is gyógyító főzete, de enyhítő széruma.

Bazsányi Sándor

VANNAK-E MÉG VAGY MÁR POLGÁROK IDEHAZA?

Laki Mihály–Szalai Júlia: *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon*
Osiris, 2004. 271 oldal, 2680 Ft

A könyv kérdőjeles címe bizonytalanságra utal, aminek számos forrása lehet. Így mindenképp előtt az, hogy azt sem tudjuk biztosan, mit jelent maga a két szó. Érdeemes tehát legalább futólag érinteni a fogalomalkotás múltját, amire a szerzők kevés szót, huszonkét sort vesztegetnek csupán (32–33.). Holott az első és különösen a második fejezet egészét, a könyv közel ötödrészét igényes, jól átgondolt elméleti és történeti fejtegetések alkotják. A vállalkozó fogalmát Joseph A. Schumpeter abban a sajátos szerepben határozza meg, amely „nem más, mint a vezető szerep a gazdasági életben”. Ennek két fontos attribútuma van szerinte: a kockázatvállalás, valamint hogy ezt a felelősséget a termelési tényezőknek a termék előállítására céljából történő egyesítése érdekében vállalják egyesek magukra. Schumpeter így módon szakít tehát a XVIII. századi közgazdasági tradícióval, mert egyértelműen megkülönbözteti egymástól a vállalkozót és a tőketulajdonost (a tőkést). Ugyanakkor szemernyi kétséget sem hagy az iránt, hogy olyan ethosz teremti meg a vállalkozót, amire vezetői ténykedése során vagy annak eredményeként tesz (tehet) valaki szert. A tőketulajdonosi pozíciót és a vállalkozó szerepét összevetve mutatja ki e sajátos szellemi beállítottság szükségességét: „az örökölt tulajdon önmagában nem jelent egyben vállalkozói szerepet is”. Majd hozzáfűzi: ez a vállalkozói típus „a polgárság gazdasági és kulturális világának központi és egyben legerőteljesebb eleme, akiben a polgári illem, üzleti szorgalom és életforma ideálja testesül meg”.¹

Persze már Max Weber is ugyanezt gondolta évtizedekkel korábban, amikor kijelentette: a vállalkozók olyan „kapitalista szellemmel” telítettek, „az élet kemény iskolájában felnevelkedett, szigorúan polgári nézeteket és »alapelveket« valló emberek, akik egyszerre óvatosan és merészen, főleg azonban józanul és állhatatosan, tántoríthatatlanul és fenntartás nélkül szentelték magukat az ügynek”. Az úgy nem más, mint maga az üzlet, amely

kapitalista formájában azt jelenti, hogy: „itt az ember van az üzletért, nem pedig fordítva”.²

A vállalkozók – Weber „pozitív privilégiumokat élvező nyereség, illetve kereset szerinti osztálya”³ – már ez okból is *par excellence* polgárok. A polgár szó azonban egyidejűleg is zavarbaejtően sok dolgot jelenthet. „A »polgárság« (Bürger-tum) kifejezést – szögezi le Weber – a társadalomtörténetben három, egymástól különböző értelemben szokás használni. Lehet egyfelől osztálykategória: a »polgárság« mint osztály sajátos gazdasági helyzetüknél fogva speciális érdekekkel rendelkező embereket foglal magába. [...] Politikai értelemben a »polgársághoz« tartozik valamennyi állampolgár, vagyis a »polgár« ebben az értelemben meghatározott politikai jogok alanyaként definiálható. Végül rendi értelemben vett – vagyis a nemesiséggel és a proletariátussal szembeállított – polgárság »a vagyon és a műveltség embereiből« tevődik össze; rendi értelemben polgár a vállalkozó, a járadékos és egyáltalán mindenki, aki valamilyen felsőfokú képzést kapott, ami társadalmi presztízt biztosít a számára, és lehetővé teszi, hogy a rend színvonalán éljen.”⁴

Nem azért idéztem ezt a két, mondhatni klasszikus fogalommeghatározást, hogy felmondjam a leckét, és még kevésbé, hogy számon kérjem azt a szerzőkön, hanem csupán amiatt, hogy érzékeltessem a kötet címében jelzett dilemma gondolati kontextusát. Azt, amiről a szerzőpáros, amely eredetileg szerzőhármas volt, de Vajda Ágnes időközben meghalt, a könyv első bekezdésében így szól. A munka a nagyvállalkozókról szól, és arra keresik benne a szerzők a választ, hogy „a piac térhódításával történelmileg igen rövid idő alatt megizmosodott hazai tőke csupán a vagyonosok új osztályát teremtette-e meg, vagy ennél mélyrehatóbb változásokról volt és van szó, amelyek révén a hazai nagyvállalkozókkal egyszerűen az ezredforduló magyar társadalmának mintaadó új polgári rétege is színre lépett”. (7.) A kötet végén a kérdésre úgy felelnek, hogy: igen is, meg nem is. Hiszen: „a közép- és nagyvállalkozók színre lépésével megjelentek a klasszikus értelemben vett polgárosodás kétségbevonhatatlan jelei”. (229.) A vizsgálat tárgya, ilyenformán, leírható akár a polgárság első társadalomtörténeti jelentésében foglaltak szerinti értelemben is. A szerzőkkel egyetemben nyugodtan mondhatjuk tehát ezek után, hogy megint van végre gazdasági értelemben vett „polgárságunk”, ami pedig – történeti viszonylatban – (Weber szerint) állítólag a Nyugat egyedüli sajátja. Igenlő a szerzők e kérdésre

adott válasza akkor is, amikor a Weber-féle polgárságtírász harmadik elemére, a rend színvonalán élő, egyúttal rendi tudattal bíró polgárság kategóriájára térünk át. Az új keletű hazai polgárosodás egyedüli deficitje, úgy tűnik tehát, a közbülső weberi fogalommal kifejezett polgári minőség, a politikai értelemben vett polgári ethosz és viselkedés hiányában vagy fejletlenségében áll csupán. „*Eredményeink azt igazolják, hogy az ezredforduló hazai nagyvállalkozói tevékenységeik és életük csaknem minden szegmensében készen állnak a rájuk váró mintaadó társadalmi szerep betöltésére – egyetlen lényeges terület kivételével, ez pedig jelenlétük a communitas politicában [...] A politizáló polgár számára ma még kevés hely adatik [a politikai közösségben].*” (229.)

Közgazdász és szociológus (az eredeti felállításban rajtuk kívül még egy statisztikus) fogott össze, hogy a vállalkozás (közgazdasági) és a polgáriság (társadalomtörténeti vagy szociológiai) szférájára egyaránt kiterjedő vizsgálatnak vesse alá az ezredforduló hazai vállalkozóinak elitjét. A tematikai teljességre törekvés ellenére végeredményben az a szolid kutatói kérdésfelvetés szabja meg a gondolatmenetet, hogy miként fest valójában a vitathatatlanul létező vállalkozói kör tudati és erkölcsi arcéle, és milyen ethosszal a tarsolyában jutott fel a csúcsra, ahol abba (is) kapaszkodva veti meg tartósan a lábát. Ez az érdeklődés teljesen egybecseng a Schumpeter és Weber által már megfogalmazott és a korábbiakban idézett megállapításokkal, hogy ti.: milyen többletre van szüksége a tőketulajdonosnak a vállalkozóvá váláshoz, továbbá, mi teszi igazi polgárrá a vállalkozót. E kérdéseket egyenként veszik szemügyre a kötet szerzői, midőn a vállalkozói karriernek még 1989 előtt, tehát nem kimondottan piaci feltételek közt ható potenciális mozgatórugóit derítik fel. Rámutatnak a családi (kis)vállalkozás, valamint a szocialista állami (szövetkezeti) tulajdon vállalataiban ekkor szerzett munkatapasztalatok és nem utolsósorban a szakirányú *középiskolai* képzettség (amit inkább csak kiegészített a műszaki felsőoktatás) nagy, sőt döntő szerepére a szelekció folyamatában. E kérdéseket taglalják a szerzők könyvük harmadik, negyedik és ötödik fejezetében.

Az az empiria, helyesebben az a forrásanyag, ami a könyv dokumentáris alapját adja, nem más, mint negyvennyolc nagyvállalkozóval ké-

szített interjú szövege. Mivel csupán néhány órás beszélgetésekre kerülhetett sor az alaposan megindokolt (22–31.) elvek szerint kiválasztott (és az interjúra késznek mutatkozó) hazai nagyvállalkozók kötetbeli reprezentánsaival, ha jól sejtem, csak néhány száz, legfeljebb egy-két ezer oldalnyi szöveg rejti magában a könyv tényanyagát. De miféle tényekről lehet itt egyáltalán szó?

Laki és Szalai nem az ún. kemény tények szociológiai és közgazdasági nyelvén igyekezett leírni és megérteni a vizsgált jelenséget; nem azt az utat járták tehát be, melyet a téma korábbi szociológus kutatói (Tóth István János, Lengyel György, Róbert Péter és mások) rendre követni szoktak. Ők ugyanis főként vagy kizárólag survey felmérések számszerű adatait, valamint a jövedelmi elit megragadására szolgáló statisztikai adatbázisokat használnak vizsgálataikban. Kuczai Tibor kivételével nem is igen próbálkozott ez ideig senki életút-elbeszélésekre alapozni a vállalkozók szociológiai megközelítését. Igaz, ha valakit történetesen a vállalkozói ethosz vagy a némileg sajátos polgári értékek, egyszóval: a csoportidentitás kérdése foglalkoztat, nincs más választása, mint megpróbálni kihámozni a vallott értékeket és az önképet, hogy rekonstruálhassa ezt az identitást; ehhez viszont az életút-elbeszélések nyújtják a legbecsesebb és úgyszólván az egyedüli információt.

Mindazok a tények, melyek Laki és Szalai könyvében szerepelnek, ilyenformán egytől egyig maguktól az érintettektől származó, a vállalkozók önvallomásaiból kiemelt (és gyakori hosszú idézetek formájában közrebocsátott) adatokból keletkeznek. Ezek a tények pedig kivétel nélkül arról szólnak, hogy miként látja magát (múltját és jelenét) a vagyon erejénél, illetve a kivételes rendelkezési hatalmánál fogva a vállalkozói elitbe tartozó társadalmi csoport vagy kör. Laki és Szalai azt és annyit mond el csupán a mai magyar nagyvállalkozókról, amit és amennyit ők maguk el kívántak és el tudtak mondani önmagukról. Ez a leplezetlenül subjektív látószög nincs azonban teljesen híján az ellenőrizhető tényeknek (e kontroll fontosságáról külön is szólnak a szerzők az 51–52. oldalon). A központi gondolatmenet ennek ellenére nem a körül a kérdés körül forog, hogy mi az „igaz” és mi a „hamis” az interjúalanyok beszédében. Hiszen az életút-elbeszélések épp abban segítenek, hogy megismerjük e társa-

dalmi csoport értékrendjét és identitását. Mely utóbbiak behatóbb ismerete nélkül nem lehet ugyanis megválaszolni azt a kérdést, hogy polgárok-e már napjaink vállalkozói.

A posztmodern textualizmus egy a könyvben követettől eltérő elemzési stratégiát is felkínál ugyanakkor. Ha valaki már úgymint narratívák tükrében kémleli a szociológiai realitásokat, miért ne vizsgálhatná kizárólag magát a narratív identitást. Ez esetben a kutató az „értelmezés közösségét” igyekszik rekonstruálni, mivel tisztázni szeretné, hogy „melyek azok a narratív sémák, amelyek segítségével a vállalkozók értelmet adnak saját élettörténeli eseményeik során”.⁵ A külső „valóság” fogalma itt jól érzékelhetően háttérbe szorul, mivel a kutató megvan róla győződve, hogy az életút-interjúkban feltáruló egyéni élet csak eszköz a narratív identitás létrehozásának tisztán szellemi (diszkurzív) folyamatában.

Van vagy lehet némi szerepe a szakmai előéletnek is abban, hogy Laki és Szalai nem ezt az utóbbi utat járja. Laki Mihály egy korábbi, a mostanailag rokon tárgyú monográfiájában az 1990-es évtized kisvállalkozásait reál (köz)gazdasági problémaként vette szemügyre; igaz, adatai tekintélyes része már akkor interjúszövegekből származott. Ezért is jelentheti ki, hogy munkája „kétféle szöveg keveréke”. Amin azt érti, hogy adva van egyrészt a szerzői szöveg mint interpretáció, „a magyarországi magánvállalkozói magatartás, az ezt befolyásoló környezeti hatások egyik lehetséges leírása és értelmezése”. S adva vannak másrészt a dokumentumok, valamint az „interjúkból származó szöveghordalékok”, melyek: „Csupán azt illusztrálják, hogy állításaim nem mondanak ellent bizonyos tapasztalatoknak.”⁶

Eddigi munkásságát tekintve Szalai Júlia Lakinál is határozottabban kötődött a kemény adatokra alapozott társadalomkutatási gyakorlathoz. Ha felütjük az egészségügy szociológiájának szentelt monográfiáját, akkor azt látjuk: Szalait az intézményrendszer közgazdasági és szociológiai feltételrendszere, közelebről a „(részben hierarchikusan egymásra épülő) pénzbeni elosztási folyamatok vizsgálata” foglalkoztatja.⁷ E kíváncsiság kielégítéséhez pedig táblázatokba foglalható temérdek statisztikai vagy statisztikailag értékelhető számszerű adat feldolgozásán át vezet az út.

Mindenki, akit valamennyire érdekel a va-

lóság, az életút-narratíva forrásanyagát továbbra is a szövegen túli valóság leírására és értelmezésére igyekszik majd kiaknázni. Ami több mint üdvözlendő törekvés. Mégis: ha egyszer már tudjuk – mert erről a tudásról sem lehet teljesen elfelejtkezni –, hogy a forrás hangsúlyozottan szöveg, mely e minőségében nem valamely rajta kívüli valóság közvetlen mimetikus tükröződése vagy pusztá kifejeződése, mindenképp számot kell vetni a narratív identitásképzés kényes problémájával is. Ha nem is azért csupán, mert történetesen ez érdeklí a kutatót, de főként azért, mert magának a forrásnak az elemzése (és ez irányú kritikája) világhíthatja meg, hogy milyen értelemben és milyen (tág vagy szűk) keretek közt referál egyáltalán az életút-interjú a „valóság” tényeire. Ha hiányolok egyáltalán valamit munkájukból, az ennek a forráskritikai elemzésnek az elodázása. Ezt a hiányt nem pótolja ugyanis a függelékben olvasható, a nagyvállalkozói mélyinterjúk pszichológiai elemzésének szentelt értékes írás sem, amely Kő Natasa nevéhez fűződik.

Lássuk azonban, hogy miként épül fel a könyv gondolatmenete. Ahogy előzőleg már utaltam rá, három fejezet foglalkozik a vállalkozóvá váláshoz vezető út szociológiájával. Nekem mint társadalomtörténésznek különösen két mozzanat tűnt érdekesnek: a speciális szakképzés, valamint az állami vagy szövetkezeti tulajdonú gazdasági szervezetek (vállalatok) menedzseri pozícióiban szerzett tapasztalatok döntő hozzájárulása vállalkozóink későbbi karrierjéhez. Részben talán azért is, mert némi történelmi analógiát (bár nem egyszerűen csak kontinuitást) vélek felfedezni ezeken a pontokon. A XIX. század végi, XX. század eleji magyar nagyvállalkozók, közülük is kivált a zsidó származású üzletemberek (és tőketulajdonosok) esetében szintúgy megfigyelhető volt a szakirányú (de nem feltétlenül egyetemi szintű) képzettség rendszeressége. A különbség főként az, hogy akkor még a Kereskedelmi Akadémia, a hatvanas–hetvenes–nyolcvanas években pedig jobbra a műszaki középiskolák (a technikumok) töltötték be ezt a múlhatatlanul fontos, a vállalkozói rekrutáció megalapozó szerepet.

Ami a menedzseri tapasztalatok vállalkozóvá szocializáló funkcióját illeti, ott az az érdekes, hogy nem jelentett szembeszökő hátrányt leendő piaci vállalkozóink szempontjából, ha

mégoly alaposan beleágyazódtak is a szocialista gazdaságba, sôt a párttagság sem számított e tekintetben gátló tényezőnek. Nem célszerű tehát a kontinuitás fogalmát erőltetni, hogy mondjuk a már korábban is legális kisvállalkozói előéletben találjuk meg a nagyvállalkozói karrier előfeltételét.

További három fejezetben ecseteli Laki és Szalai a vállalkozástörténet szorosabban vett közgazdasági problémáit. Elsőként a tulajdonszerzés mítoszoktól körülvevett, sôt olykor kriminalizáló felhanggal terhelt kérdését veszik közelebről is szemügyre. Ebből az derül ki, hogy nem egy, de több egymástól eltérő módja létezett a tulajdonszerzésnek (ami cáfolja a róla táplálni szokott mitikus képet); eközben arra is fény derül, hogy a mintába bekerült vállalkozói kör némileg kivételt képez. Hiszen a hazai nagyvállalkozók zöme multinacionális cégekhez kötődik, a jellegzetes magyar vállalkozó ellenben kis- és közepes méretű vállalatok tulajdonosaként vagy részvényeseként mutatkozik.

Ezt követően a tőke, vagyis a vállalkozás működtetését elemzik a szerzők; éppúgy megvizsgálják a vállalkozás indításának egymástól érzékelhetően elkülönülő szakaszait, mint azt, hogy milyen hatással vannak vállalkozóinkra az országban ténykedő külföldi versenytársak. Érdekes az a megállapításuk, mely szerint az utóbbiak inkább katalizátorként, normatív ideálként, semmint valaminő gátként vagy destruktív erőként hatnak rájuk. Ez ellentmondani látszik számos (különösen a politikai baloldal értékeit képviselő) szociológus (főként Szalai Erzsébet) e témában kifejtett álláspontjának.

S így érkezünk el végül a polgárosodás, valamint a vállalkozás közti lehetséges kapcsolat megvitatásához, ahhoz a kérdéshez, hogy „*végül is, polgárok-e vagy sem az ezredforduló hazai nagyvállalkozói*” (173.). Ennek során az interjúkból kikerekedő önértékelés és önkép, a vele szorosan összekapcsolódó „tények” vizsgálatára helyezik a hangsúlyt azért, hogy ráleljenek a vállalkozás polgárius vonásaira. Az utóbbin azokat a racionális viselkedésformákat értik, amelyeket Weber találó módon (ahogy korábban is idéztük) így fejezett ki: „*itt az ember van az üzletért, nem pedig fordítva*”. E racionalizmus határozott nyomait vélik felfedezni a mintába került nagyvállalkozók narratíváiban. Ezt követően futó pillantást vetnek a vál-

lalkozók családi életére, melynek kapcsán szintén arra következtetnek, hogy a család is „nyugatosodott”, s ennek megfelelően jól igazodik a vállalkozói racionalitás követelményeihez. A polgárosodás további két dimenziójában – a közéletben, vagy ahogy ők nevezik, a „*publikus terekben*” való aktív jelenlét, illetve a fogyasztás és az életmód teremtette rendi különállás terén – azonban már kevésbé látszanak kitűnni nagyvállalkozó hőseink. Ennek alapján jelent ki végül Laki és Szalai: „*Az új polgár azonban még magának is alig hiszi el új pozícióját: sem saját maga, sem mások nem polgárként, hanem vállalkozóként tartják őt számon. Az új polgárnak tehát nincs polgári önképe és – ezzel szoros összefüggésben – nincs polgári öntudata.*” (229.)

Vitathatatlan, hogy tézisük, amit komoly tudományos bizonyítékok támasztanak alá a könyvben, fontos kiinduló- és vitapontja lesz a következőkben az ezredforduló magyar kapitalizmusát illető szociológiai (majd történeti) diskurzusnak. Engem mindenesetre meggyőztek a szerzők könyvük igazáról, egy apró kritikai megjegyzést ennek ellenére tennék tételükkel kapcsolatban.

Amikor polgárosodásról elmélkednek, kivétel nélkül mindig a polgár, a polgári és a polgárosodás történelmi fogalma merül fel náluk mint norma és viszonyítási pont. De létezik-e még vajon manapság bárhol a (fejlett) világban az a fajta polgár és polgári minőség, melyről elméleti terminusokban Weber, Schumpeter és további mások, történetírói szinten pedig (hogy most kizárólag magyar példát említsek) egy nemrég megjelent tanulmánykötet szerzői beszélnek?⁸ Nem kellene (kellene volna) a térben (és az időben horizontálisan) is tájékozódni a polgár fogalom tényleges jelentését és szociológiai megjelenési formáit illetően? Már pusztán azért is, hogy biztosak legyünk benne, miszerint valóban meg lehet feleltetni egymásnak a ma vállalkozóitól elvárt (vagy elvárható) polgáriságot és azt, ami a fogalom történelmileg specifikus tartalmát is adta. Mindez persze megkövetelné, hogy számba vegyék a kontinuos polgári (kapitalista) fejlődést élvező Nyugat mai vállalkozóit, valamint az ismert polgári értékekhez és mentalitáshoz fűződő viszonyukat. E vizsgálattal, egy ilyen szempont figyelembevételével azonban adások maradnak a szerzők.

A VÁLLALKOZÓK VAGY POLGÁROK? a mai magyar

szociológiai, sőt társadalomtudományi gondolkodás csúcsteljesítményei közé tartozik. A munka hasonlóan nagy hatást tett rám, mint a kérdésvetéseiben és az előadás módjában egyaránt hozzá különösen közel álló valamikori nagy mű, Losonczy Ágnes életműkönyve.⁹ Ez a hatás részben abból (is) adódik, hogy mindkét szociológiai munkát erőteljesen átítja a történeti szemlélet, ami már oly mértékben kiveszetti napjaink mainstream szociológiájából. Ettől bizonyára nem teljesen független, hogy Laki és Szalai könyve ráadásul élvezetes olvasmány is, ezáltal üdítő kivételnek számít a tengernyi technicista nyelven írt szociológiai tanulmány között. Miközben Laki Mihály és Szalai Júlia remélhetőleg és bizonyosan sok olyan olvasót hódít vissza, aki egy ideje már leszokott a szociológia olvasásáról, munkájuk arra is jó példát ad, hogy mely problémákról milyen nyelvi és retorikai eszközökkel lehet hatásosan, a legszűkebb szakmai berkekben tágabb körben is érdeklődést keltve szociológiai tanulmányt írni. S ez dicséretnek sem utolsó dolog.

Jegyzetek

1. Joseph A. Schumpeter: A VÁLLALKOZÓ. In: Lengyel György, összeáll.: A VÁLLALKOZÓ. TÖRTÉNETI GAZDASÁGSZOCIOLÓGIAI VÁLOGATÁS. Szociológiai Füzetek 28., 1982. 41–42. és 45.
2. Max Weber: A PROTESZTÁNS ETIKA ÉS A KAPITALIZMUS SZELLEME. Gondolat, 1982. 74., 75.
3. Max Weber: GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM. A MEGÉRTŐ SZOCIOLÓGIA ALAPVONALAI. I. SZOCIOLÓGIAI KATEGÓRIATAN. Ford. Erdélyi Ágnes. KJK, 1987. 305.
4. Max Weber: GAZDASÁGTÖRTÉNET. VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. Ford. Erdélyi Ágnes. KJK, 1979. 252.
5. Kiss Tamás: ERDÉLYI VÁLLALKOZÓ (ÖN)KÉPEK. In: Kovács Éva, szerk.: A GAZDASÁGI ÁTMENET ETNIKAI TÁJKÉPEI. TLA–PTE–BTK KI, 2004. 122.
6. Laki Mihály: KISVÁLLALKOZÁS ÉS SZOCIALIZMUS UTÁN. *Közgazdasági Szemle Alapítvány*, 1998. 11.
7. Szalai Júlia: AZ EGÉSZSÉGÜGY BETEGSÉGEI. KJK, 1986. 36.
8. Sebők Marcell, szerk.: SOKSZÍNŰ KAPITALIZMUS. PÁLYAKÉPEK A MAGYAR TÖKÉS FEJLŐDÉS ARANYKORÁBÓL. KFKI Csoport–HVG, 2004.
9. Losonczy Ágnes: AZ ÉLETMÓD AZ IDŐBEN, A TÁRGYAKBAN ÉS AZ ÉRTÉKEKBEN. Gondolat, 1977.

SOKSZÍNŰ KAPITALIZMUS

Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából

Szerkesztette Sebők Marcell

HVG Kiadói Rt., KFKI Csoport, 2004. 256 o., á. n.

A magyar lakosság 1989-ben felnőtt része, a mai harmincöt–negyven évesek és idősebbek az iskolai történelemórákon, az egyetemeken és főiskolák politikai gazdaságtan és tudományos szocializmus kurzusain csakúgy, mint a marxizmus–leninizmus esti egyetemen évtizedeken át jórészt azt tanulták, hogy a „kapitalista: olyan személy, akinek tőkéje van, ill. termelési eszközök vannak a tulajdonában, és ezt a helyzetet bérmunkások kizsákmányolásával minél nagyobb haszon szerzésére használja fel: tőkés”.¹ Ugyanitt azt hallhatták, hogy a „burzsoázia, polgárság: a kapitalista társadalom uralkodó osztálya, az alapvető termelési eszközök tőkés tulajdonosaiból áll, akik a termelési eszközök birtokában a bérmunkásokat kizsákmányolják, s az általuk megtermelt többlet kisajátításával biztosítják munka nélküli jövedelmüket”.²

A könyv közönségsikere (az első kiadás hetek alatt elfogyott, a recenzió írásakor már nyomták a másodikat) is jelzi, hogy mind többen elégedetlenek a belénk plántált, a világlátásunkat és érzelmeinket ma is befolyásoló ilyen szövegekkel. A térségünkben hagyományosan népszerű kapitalizmusellenes nézetek³ hívei például megkérdézhetik: miért éppen ezek váltak az alapvető termelési eszközök tulajdonosaivá? Miért ők vonnak el tartósan profitot a munkásaiktól, miközben más kizsákmányolók tönkrementek? Mit kezdenek a szerzett haszonnal? Érdeklődéssel olvashatják a könyvet azok is, akik szerint a tőkésnek nem dologtalan kizsákmányoló, hanem az „alkotó rombolás”⁴ kulcsfigurája, „az élet kemény iskolájában felnevelkedett, szigorúan polgári nézeteket valló emberek”.⁵ A kulturális tényezőre⁶ is figyelő vállalatimaga-tartás- vagy gazdaságielit-kutatók számára is fontos adalékokkal szolgálhatnak az elődők élet- és vállalkozástörténetei.

A könyv Gyáni Gábor előszavával (igen színvonalas összefoglaló tanulmányával) indul. A magyar kapitalizmus legendás figuráinak nevei a fejezetcímek, ők a húsz–harminc oldalas történetek főszereplői. A tizennégy tanulmányból hatot Halmos Károly írt, a többin Klement Judit két tanulmánnyal, továbbá Bácskai Vera, Csík Tibor, Erdész Ádám, Fehér György, Jávor

Kata osztozkodik. Egy tanulmány Vörös Károly írásai alapján készült.

A kötet nem tervezett kutatás eredményeit adja közre. A résztvevők nem egyeztettek a megfigyelés, az adatgyűjtés és az adatelemzés módszereit. A szerkesztők „*a monarchiabeli modernizáció és polgárosodás sajátos jellemzőit, az 1867-es kiegyezést megelőző és követő gazdasági életben tevékenykedők lehetőségeit, a vállalkozások különböző formáit*” bemutató „*jellegzetes életutak*”, „*pályaképek*” írására kérték fel a „*modern szemléletű történelmi kutatásokat végző*” szerzőket.⁷ Az irodalomjegyzékekből kiderül, hogy a pályaképirók többsége hozott anyagból dolgozott, de ellenőrző, kiegészítő forráskutatást is végzett. Ez azzal is összefüggethet, hogy valószínűleg korlátozták a történetek terjedelmét. A szerzőket igyekeztek továbbá meggyőzni arról, hogy „*ne csak a szűk szakmai közönség számára mondjanak el történeteket, hanem egy tágan értelmezett »közönség« érdeklődését is felkeltsek*”.⁸ A SOKSZÍNŰ KAPITALIZMUS megfelel a szerkesztők ama szándékának is, „*hogy a gazdasági élet sokféle területén tevékenykedők jelenjenek meg a kötet hasábjain*”.⁹

A közreadott történetekből etnikai vagy vallási egyformaság nem olvasható ki. A főhősök svájci, cseh, német, norvég paraszt-, kézműves- vagy értelmiségi családok fiai, zsidó iparosok, kereskedők leszármazottai vagy a birtokaikat korszerűsítő magyar nemesek és arisztokraták. Bárhonnan indultak is, *ezen a tájon* építették fel vállalatbirodalmukat: „*a honi kapitalizmus valójában a zsidó, a német és a többi bevándorolt (nem magyar), valamint a nemesi eredetű elemek osztatlan és közös műve volt*”.¹⁰

A magyar történelem dicstelen szakaszaiban oly divatos eredetkutatás helyett az életút fontos állomásaira, fordulópontjaira hangsúlyt helyező tanulmányok szerkezete és tartalma számos hasonlóságot mutat. Szerzőik kivétel nélkül úgy vélték, hogy a főhősök teljesítménye csak a családtörténet, az elődök ismeretében értelmezhető. A pályautakból összegyűjthetjük a sikeres kapitalistává és polgárrá válás jellegzetes állomásait, mozzanatait.

A magyar kapitalizmus híres alakjai közül néhányan a társadalom mélyrétegeiből, a reménytelenül szegények és elesettek világából érkeztek. Ilyen volt Krausz Simon, a bankár. Gyáni Gábor hívja fel a figyelmünket arra, hogy a kötet hősei közül Kner Izidor és Havel Lipót pályája tartalmaz „self made man”-kar-

rierre utaló elemeket. A történetek többségének azonban fontos eleme a több generációt magában foglaló, nem tervezett „rákészülés”. A sikeres kapitalisták használják és újrarendezik az apák és nagyapák családjában felhalmozott szellemi és kapcsolati tőkét és mentalitást. Az üzletmenet és a vállalatirányítás egyes elemeit a paraszti kézműves ősöktől leshették el. Gregensen Gudbrand ősei „*birtokkal rendelkező földművesek*”, Kornfeld Zsigmond édesapja „*egy kis szeszfőzde haszonbérloje volt*”. Zsolnay Miklós „*eredetileg rőföskereskedő Péccsett*”, a Haggemacher testvérek apja, nagyapja molnár volt. A tudástöke szerzésének és hasznosításának módozatait inkább az iskolázott értelmiségi szülők és nagyszülők példái szolgáltathatták: Ganz Ábrahám apja református kántortanító volt Svájcban, Wahrmann Mór első ismert őse pesti rabbi. A nemesek és az arisztokraták családjai is felhalmoztak, közvetítettek irányítási, vezetési készségeket: idősebb Darányi Ignác „*jóságigazgatóként gróf Teleki Józsefné birtokait is irányította*”, gróf Károlyi Sándor apja, Imre pedig (elégge különös menedzseri tevékenységként) „*a szabadságharc kitérősekor nemzetőrséget szervezett, felállította a Károlyi huszárezredet*”.

A tízennégy főhős közül hatan érettségiztek, majd tanultak tovább a felsőoktatás valamelyik intézményében. A másik tanulási pálya: az elemi iskola utáni szakiskola mesterlevéllel. Egy olyan időszakban, amikor a lakosság közel fele nem tud írni és olvasni, ez jelzi, hogy a XIX. század nagykapitalistái az átlagosnál iskolázottabb emberek voltak. Az átlagosnál magasabb iskolázottságuk egyik fontos oka, hogy a múlt század sikeres kapitalistái szinte kivétel nélkül elvándoroltak a vidéki, falusi világból. Városlakók lettek, nagy üzleti sikereiket többnyire a viharosan fejlődő Budapesten aratták.

A vándorlás azoknak is módot adott a családalapítás előtti *iskolán kívüli tanulásra*, tapasztalatszerzésre, akik már városokban nőttek fel. Míg Ganz, Havel, Gregensen vagy a Haggemacher fivérek vándorlásuk során sokféle munkát vállalva tanultak és jutottak el a szülőföldjüktől keletre fekvő Magyarországra, ahol le is telepedtek, addig a magyarországi kisvárosokból, nemesi kúriákból indulók külföldi és hazai munkahelyek, iskolák sorát bejárva kerültek vissza – főként Budapestre. Útjaik számos állomásán tapasztalták a fejlett Nyugat, de legálábbis a Monarchia fejlettebb tartományainak

üzemi viszonyait, munkakultúráját, a jog-, a pénzügyi és bankrendszer és főként a piac működését. Havel Lipót, aki már Pesten született, „előbb Kasseliknél, a neves pesti építőmesternél volt 10 hónapig segéd, majd Bécsben és más ausztriai városokban töltötte vándoréveit. Pestre hazatérve csaknem három évig ismét Kasseliknél dolgozott – immáron másodpallérként, majd másutt pallérként, és – az építőiparban nem szokatlan módon – emellett önállóan is vállalt munkát”.

Az elődök által felhalmozott készségek, az iskolában vagy az iskolán kívül szerzett tudás fontos adalékok, ám önmagukban nem magyarázzák a későbbi sikert. A vállalatok és a munkaszervezők váltogatásánál, a vándorlást rendszerint a házasság és a tartós letelepedés követi. Hőseink többnyire módos családokból házasodnak, ahol a feleség pótlólagos tőkét, kapcsolatokat hoz a vállalkozásba. Krausz Mayer például mint egy terménykereskedés alkalmazottja „feleségül vette Löwy Bernát Amália nevű 22 éves leányát. Löwy Bernát és testvére, Izsák – akik Újpest első »gyarmatosai«, vagyis a település honfoglalói közé tartoztak, és annak tehető lakói voltak – közösen működtettek bőrgyárat (manufaktúrát) Újpesten”.

Az előtörténetek, készülékek fontosabb elemei valószínűleg a sikeres nagytőkésekénél jóval szélesebb körben is megfigyelhetők lennének. Több, a kötetben szereplő vállalkozás hosszú ideig nem is indult komoly növekedésnek. Ganz Ábrahám 1846-ban huszonhat-harminc főt alkalmazott, „1885 elején még mindig 60 munkással dolgozott”. Találkoztunk olyan esettel is, amikor az első, növekedni nem tudó vállalkozás megingott vagy tönkrement.

A stagnálással, megingással jellemezhető kisvállalkozói életpályaszakaszok is indokolják a kérdést: ha az előző generációktól kapott minták, az iskolában, majd a munka közben tanultak és tapasztaltak növelik az esélyét, de önmagában nem magyarázzák a sikert, akkor mi kellett még ahhoz, hogy hőseink kiemelkedjenek a kézművesek, kiskereskedők, bankhivatalnokok világából?

A kiugráshoz, a vállalat gyors növekedéséhez vezető egyik fontos tényező volt, amikor a vállalkozó új, piacképes termékkel, szolgáltatással jelentkezett. Ganz Ábrahám cége akkor indult gyors növekedésnek, amikor meggyőzte vásárlóit a kéregöntésű vasúti kerék előnyeiről. Jelentős dinamizáló hatása volt a Neuschlosz testvérek vállalatánál, hogy új építési techno-

lógiaival előállított mezőgazdasági épületeket szállítottak vevőiknek.

Különösen előnyösnek bizonyult, ha az innovációt, az új terméket vagy szolgáltatást az állam (állami vállalatok, önkormányzatok, közbeszerzéssel foglalkozó állami hivatalok) vásárolta meg. A költségvetésből finanszírozott vasútépítés, folyamszabályozás, a középületek építése, a bürokrácia működésének korszerűsítése számos vállalkozás növekedését gyorsította. Kner Izidor „szisztematikusan összegyűjtötte az érvényben lévő nyomtatványmintákat, és azok jegyzékét megküldte a környékbeli községeknek. Így az első 1892-ben kiadott lista 170 tételt tartalmazott, hat évvel később már 1500 nyomtatványt kezel a nyomda... 1888-ban újszerű ötlettel lepte meg vevőkörét, kiadta az állandóan rak táron tartott községyi nyomtatványok mintatárát. A 265 oldalas mintatár 612 nyomtatvány kicsinyített mását mutatta be... Mindegyik minta mellett ott volt a nyomtatványt elrendelő törvénycikk vagy rendelet száma, így a kötetet még az is a napi munkát megkönnyítő segédkönyvnek tekinthette, aki nem tartozott a gyomai nyomda megrendelői közé”.

Az újítás vagy az állami megrendelés előnyös hatásait máshol a szerencse pótolta, növelte. A Hagenmacher testvérek sörgyárai jórészt azért tudták gyorsan növelni a termelésüket, mert a filoxérajárvány okozta borhiány miatt a fogyasztók jelentős része sört kezdett el inni.

Első látásra az asszimiláció jelének, a dzsentri majmolásának tűnhet, hogy a kapitalizmus legendás alakjai közül számosan földet, kastélyt vásároltak, nemritkán azzal az ambícióval, hogy új földesúrként mintabirtokot hoznak létre. A tőkésosztály tagjai e tranzakciók során bizonyára keresték a követendő viselkedési mintákat, ám a szerencsés vagy gondos ingatlanbefektetések – és persze -eladások – jelentősen növelték a vállalkozásaik tőkeállományát. Fedezetül szolgálhattak például az újbab beruházási hitelek felvételéhez.

A mintabirtokosi ambíciók jelzik azt is, hogy a sikeres nagykapitalisták nem csupán profittermelő masinaként működtek, vagy képzelték el magukat, hanem növekvő gazdasági hatalmukat a társadalmi folyamatok és a politikai döntések befolyásolására is fel kívánták használni. Itt különbséget kell tennünk a kivételes történelmi helyzetekben viselkedésük és a szokásos politikában való részvételük között.

A könyvben szereplő tizennégy nagykapita-

lista közül nyolcan 1848–1849 után születtek, vagy ebben az időben még gyerekek voltak. Az akkor már felnőttkorúak többnyire nemcsak rokonszenveztek a forradalom és szabadságharc törekvéseivel, de a maguk módján résztvevők is voltak. Ganz Ábrahám a forradalmi hadsereg ágyúszállítójaként alig úszta meg a börtönt. Gregensen egy műszaki alakulat tisztje volt, a német eredetű feledő Zsolnay Miklós beállt nemzetőrnek.

A nagytőkések azonban igazából 1867 után jelennek meg a politikai életben. Darányi Ignác és Károly Sándor a birtokos nemesség és az arisztokrácia régi hagyományát követték, amikor politikusi pályára léptek. Az alsóbb néposztályokból érkezők sem maradtak semlegesek: Wahrmann Mór országgyűlési képviselő, Kornfeld Zsigmond a Főrendiház tagja volt. A közvetlen politikai döntéshozatallal egyenértékűnek tartották a részvételt a (mai szóval) civil szervezetek, szakmai, egyházi és városi egyesületek munkájában. A gazdagokkal, a kizsákmányolókkal szembeni ellenérzések is igyekeztek csökkenni. A könyvben számos példát találunk arra, hogy érzékelték az égető szociális problémákat, ám a megoldást nem a társadalmi rendszer forradalmi átalakításától, hanem az adakozástól, szponzorálástól, a gyári viszonyok humanizálásától remélték. Kner Izidor cikkeiben „*sürgette a szakoktatás fejlesztését, az inasnyűzés megszüntetését, s fellépett a tisztességtelen verseny ellen*”. Hagenmacher Henrik „*alapította a Bethánia református árvaházat, amely a második világháború idején megsemmisült. Műgyűjteményének jó részét a budapesti Iparművészeti Múzeumnak ajándékozta*”. Ganz Ábrahám végrendeletében „*Kétezer forintot hagyományozott a vállalat munkásainak betegpénztárára, néhány száz forinttal támogatta a budai női kórházat és a budai tűzoltópénztárat*”.

A tanulmányok hősei nem voltak paraziták. Gyarapodásban mért sikerüket nem a tétlen és haszontalan szelvényvagdosás, hanem a kemény, céltudatos munka és életvitel, a gyakran kockázatos üzleti döntések és a szerencse együttes hatása magyarázza. Gyáni Gábor hívja fel a figyelmünket arra, hogy a sikeres kapitalisták sokfelől érkező, de meglepően hasonló életstratégiával és mentalitással jellemezhető társadalmi csoportja nálunk *nem* Buddenbrookokból állt. Itt nem voltak sok generáción keresztül építkező családok. Az első világhábo-

rú után fontos piacaik, gyártelepeik egy részét vesztő, később a zsidótörvények által működésükben ellehetetlenített, a holocaust által megtizedelt, a háború utáni államosítás során hatalmukat, vagyonukat vesztett kapitalista családok eltűntek a magyar közéletből és gazdaságból.

Talán csak itt van hiányérzetünk: szeretnénk többet tudni arról, hogyan éltek túl a nagykapitalista családok tagjai a Horthy-rendszer utolsó éveit, majd az antikapitalista önkényuralmi rendszerek évtizedeit. Átmentettek-e készségeket, tudást az 1989 utáni újrakezdéshez?

Mindez nem csökkenti a könyvnek a magyar közgondolkodást gyógyító hatását: segíthet az új piacgazdaság vállalkozóinak társadalmi, gazdasági szerepeik formálásában, a piacon kevésbé sikeres olvasóknak pedig a bevezetőben idézett marxista-leninista szövegek felejtésében.

Külön említést érdemel a könyv elegáns külalakja, a kort idéző világos tipográfia, továbbá az illusztrációkat válogató Jasovszky Katalin és Tomsics Emőke bravúros teljesítménye, a korról a szöveggel egyenrangú mennyiségű és minőségű információt hordozó képanyag.

Jegyzetek

1. A MAGYAR NYELV ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRA III. Akadémiai, 1979. 740.
2. ÚJ MAGYAR LEXIKON 1. kötet (A–C). Akadémiai, 1960. 397.
3. Hívószavak: karvalytőke, bankárkormány, kiprivatizál, lenyúlja az állami vagyont stb.
4. Schumpeter: A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ELMÉLETE. VIZSGÁLÓDÁS A VÁLLALKOZÁSI PROFITRÓL, A TÖKÉRŐL, A HITELRŐL, A KAMATRÓL ÉS A KONJUNKTÚRACIKLUSRÓL. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
5. Max Weber: A PROTÉSTÁNS ETIKA ÉS A KAPITALIZMUS SZELLEME. Gondolat, 1982. 74.
6. Például: CULTURE MATTERS. HOW VALUES SHAPE HUMAN PROGRESS. Ed. Lawrence E. Harrison and Samuel P. Huntington. Basic Books Member of the Perseus Books Group. New York, 2000.
7. A szerkesztő ajánlása 11. oldal.
8. Uo.
9. Uo.
10. Gyáni Gábor: ELŐSZÓ, 17.